

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІГІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНОЛОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Стрілець Олена Миколаївна

**Форс-мажорні застереження
в комерційній практиці**

Монографія

Чернігів – 2019

УДК 347.44 (477)

С 85

Рекомендовано до друку вченою радою Чернігівського національного технологічного університету від 30 листопада 2015 р. протокол № 10

Рецензенти:

Федоренко В.Л., доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, завідувач кафедри державної служби та кадрової політики Національної академії державного управління при Президентові України;

Нижник Н.Р., доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент АПрН України, професор кафедри теорії права та держави Навчально-наукового інституту права Університету державної фіскальної служби України.

Стрілець О. М.

С 85 Форс-мажорні застереження в комерційній практиці /
О. М. Стрілець. – Чернігів : ЧНТУ, 2019. – 148 с.

ISBN 978-617-7571-43-77

У монографії було проведено комплексний аналіз договірних умов про звільнення від відповідальності ("форс-мажорних застережень") в комерційних контрактах, досліджено їх поняття та сутність, а також сфера застосування і значення для сучасного комерційного обороту. Можливість формування сторонами в договорі різноманітних умов про звільнення від відповідальності має не лише доктринальне, але й практичне значення, оскільки вони покликані забезпечити баланс інтересів контрагентів, передбачати можливі в майбутньому несприятливі обставини, що перешкоджають його виконанню, домовлятися про розподіл ризиків між учасниками договору, а також укріпити договірну дисципліну. Особливу увагу приділено виробленню рекомендацій по вдосконаленню в договорах умов про звільнення від відповідальності.

Монографія призначена для юристів, що спеціалізуються на договірній роботі, студентів, аспірантів, викладачів вищих навчальних закладів, а також для всіх, хто цікавиться питаннями договірного права.

ISBN 978-617-7571-43-77

УДК 347.44 (477)

© О. М. Стрілець, 2019

© Чернігівський національний
технологічний університет, 2019

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП	5
Розділ 1. Загальні питання звільнення від договірної відповідальності	
1.1. Відповідальність за порушення договірних зобов'язань: поняття, підстави та умови	9
1.2. Ознаки та умови звільнення від договірної відповідальності ...	23
Розділ 2. Правове регулювання звільнення від договірної відповідальності	
2.1. Непереборна сила як обставина, що звільняє від відповідальності: поняття, ознаки	27
2.2. Непереборна сила та неможливість виконання.....	59
2.3. Кваліфікація окремих обставин як непереборної сили	66
Розділ 3. Договірні умови про звільнення від відповідальності за порушення договору	
3.1. Поняття та значення договірних умов про звільнення від відповідальності.....	81
3.2. Межі встановлення сторонами умов про звільнення від відповідальності.....	92
3.3. Сфера застосування форс-мажорних застережень	100
3.4. Рекомендації щодо вдосконалення в договорах умов про звільнення від відповідальності (форс-мажорних застережень)...	108
ВИСНОВКИ.....	126
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	131

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Віденська конвенція	– Конвенція Організації Об'єднаних Націй про договори міжнародної купівлі-продажу товарів від 11 квітня 1980 року
ГК	– Господарський кодекс України від 16 січня 2003 року
МТП	– Міжнародна Торгова Палата
НЦУ	– Німецьке Цивільне Уложення
Основи 1991 р.	– Основи цивільного законодавства Союзу РСР і республік 1991 р.
Принципи УНІДРУА	– Принципи міжнародних комерційних договорів (принципи УНІДРУА (UNIDROIT))
ТПП	– Торгово-промислова палата
Проект ЦК	– Проект Цивільного кодексу України
ФЦК	– Французький Цивільний кодекс
ЦК	– Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року
ЦК РФ	– Цивільний кодекс Російської Федерації

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Відповідальність є необхідним компонентом права, будь-якої його галузі. Від того, наскільки ефективно та розумно право регулює комерційні відносини, залежить розвиток та конкурентоздатність економіки, а недосконалість правового регулювання одразу ж відбивається на практичній діяльності суб'єктів комерційного обороту, породжуючи конфлікти та судові спори.

Одним із найважливіших напрямків економічної реформи на сучасному етапі є підвищенні ролі договору та удосконалення правового регулювання договірних відносин, в тому числі і новий підхід до питання про відповідальність.

Господарська практика свідчить про малоефективність існуючого в праві механізму відповідальності: значний відсоток спорів у сфері господарювання належить спорам про невиконання чи неналежне виконання зобов'язань. Це пов'язано з тим, що господарська діяльність весь час ускладнюється, а також свідчить про низьку активність та юридичну кваліфікацію учасників комерційного обороту на стадії формування договірних відносин.

Тема обставин, що звільняють від відповідальності за порушення договору, є надзвичайно актуальною. Вона потребує не лише адекватного законодавчого врегулювання, але й серйозного теоретичного осмислення, оскільки обставини, що звільняють від відповідальності учасників комерційного обороту за невиконання або неналежне виконання договірних зобов'язань, є однією з найважливіших категорій договірного права.

Дана проблема має суттєве значення для всіх учасників комерційного обороту, оскільки належне виконання взятих на себе зобов'язань являється безпосереднім показником економічної стабільності та правової культури в сфері господарювання. Від правового регулювання звільнення від відповідальності залежить рівень відповідальності учасників правочинів: надмірне розширення кола обставин, що звільняють від відповідальності може призвести до зниження договірної дисципліни контрагентів, позбавить їх стимулу приймати всі необхідні заходи для виконання договірного зобов'язання.

Проблема умов договору про звільнення від відповідальності є порівняно новою для національного права України. Це пов'язано, перш за все з тим, що за радянським законодавством соціалістичні організації не мали права вводити в договори будь-якого роду умови, що послаблюють відповідальність сторін. В праві ж зарубіжних країн дане питання мало кардинально інший розвиток.

Прагнення сторін до визначеності і складні та розмиті механізми звільнення від відповідальності, передбачені національним законодавством, призвели до широкого застосування в комерційній практиці договірних умов про звільнення від відповідальності за порушення договору – так званих «форс-мажорних застережень». Останнім часом такі застереження набирають все більшого поширення та значення і в Україні, особливо для договорів, які стосуються довготривалих проектів.

В Україні право та межі волевиявлення сторін по визначенню в договорі умов про звільнення від відповідальності передбачені

Цивільним та Господарським Кодексами України, однак правове регулювання згаданих умов договору не є достатньо повним та чітким, що призводить до різного тлумачення цих норм судовими органами та господарюючими суб'єктами. Саме тому дослідження основних аспектів інституту звільнення від відповідальності за договором являється надзвичайно актуальним.

Можливість формування сторонами в договорі різноманітних умов про звільнення від відповідальності має не лише доктринальне, але й практичне значення. Інтернаціоналізація комерційного обороту, укладання великої кількості зовнішньоекономічних договорів вимагає від учасників наявності знань та умінь орієнтуватися в тих умовах контрактів, які широко застосовуються в зарубіжних країнах, зокрема, умовах про звільнення від відповідальності за порушення договору.

Договірні умови про звільнення від відповідальності покликані забезпечити баланс інтересів контрагентів, передбачати можливі в майбутньому несприятливі обставини, що перешкоджають його виконанню, домовлятися про розподіл ризиків між учасниками договору, а також укріпити договірну дисципліну.

Об'єкт дослідження. Закріплені в діючому українському та зарубіжному законодавстві та міжнародних документах правові норми, направлені на врегулювання питання про можливість та межі звільнення від договірної відповідальності за погодженням сторін, а також уявлення вітчизняних та іноземних науковців про договірні умови про звільнення від відповідальності

Предмет дослідження. Поняття та сутність договірних умов про звільнення від відповідальності (т.зв. «форс-мажорних застережень»), сфера їх застосування та значення для комерційного обороту.

Мета і завдання дослідження. Метою даного дослідження є проведення комплексного аналізу проблеми договірних умов про звільнення від відповідальності в комерційних контрактах.

Для досягнення зазначеною мети були поставлені наступні завдання:

1. Дослідити природу та значення звільнення від договірної відповідальності.

2. Дослідити окремі обставини, що звільняють від договірної відповідальності.

3. З'ясувати значення договірних умов про звільнення від відповідальності.

4. Встановити межі встановлення сторонами умов про звільнення від відповідальності.

5. Визначити сферу використання форс-мажорних застережень.

6. Виробити рекомендації по вдосконаленню в договорах умов про звільнення від відповідальності.

Методологічною основою дослідження є загальнонаукові методи дослідження – діалектичний, історичний, системний, аналітичний, юридичні – формально-юридичний, а також комплексний метод. Також використовується порівняльно-правовий метод, який дозволяє встановити загальні, притаманні декільком правовим системам підходи в правому регулювання, а також виявити найбільш ефективні з них.

Розділ 1. Загальні питання звільнення від договірної відповідальності

1.1. Відповідальність за порушення договірних зобов'язань: поняття, підстави та умови

Для проведення комплексного аналізу проблеми договірних умов про звільнення від відповідальності в комерційних контрактах необхідно перш за все звернутися до поняття та значення звільнення від договірної відповідальності.

Тема відповідальності користується стабільним інтересом науковців. Це пов'язано, на нашу думку, з тим, що інститут відповідальності є найбільш близьким до процесу правозастосування в юридичній практиці. Однак проблеми відповідальності є одними з найбільш складних в теоретичному плані, крім того, вони постійно змінюються в зв'язку з безперервним розвитком правових відносин.

В цивілістичній літературі традиційним є виділення видів відповідальності за різними критеріями, в залежності від мети такої диференціації. В контексті проблематики даного дослідження найбільше інтерес викликає поділ відповідальності на договірну та позадоговірну в залежності від підстави виникнення¹; причому під договірною відповідальністю зазвичай розуміють відповідальність, що має місце в разі невиконання або неналежного виконання

---

¹ В зв'язку з обмеженістю об'єму даного дослідження, питання про обґрунтованість такого поділу розглядатися не буде. Див., зокрема : Кanzaфарова І. С. Теоретичні основи цивільно-правової відповідальності в Україні : дис... докт. юрид. наук: 12.00.03 / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2007. – 453 с.; Ткачук А. Л. Значення вини у відносинах відповідальності за порушення договірних зобов'язань : дис. ... канд. юрид. наук. : 12.00.03 / Одеська національна юридична академія. – О., 2002. – 236 с.

зобов'язання, яке виникло з договору, а під недоговірною (позадовірною) – відповідальність, що настає внаслідок порушення зобов'язання, що виникло не з договору, а з інших підстав².

Особливістю договірної відповідальності є те, що вона настає у випадках, передбачених не лише законом, як це має місце при позадовірній відповідальності, але й сторонами безпосередньо у договорі³. При укладенні договору сторони мають право або підвищити відповідальність в порівнянні з встановленою законом, або ж знизити її розмір у випадку, якщо відповідальність визначена диспозитивною нормою, а також встановити міри відповідальності за порушення договірного зобов'язання додатково до тих, що визначені законом⁴.

Щодо відмінності між договірною та позадовірною відповідальністю, варто приєднатися до точки зору О. С. Іоффе, який наголошував на тому, що позадовірня відповідальність здійснюється шляхом встановлення між сторонами особливого зобов'язання – по відшкодуванню завданої шкоди, і навпаки – договірня відповідальність особливого зобов'язання не породжує та здійснюється шляхом приєднання до вже існуючого між сторонами

---

² Див., зокрема: Агарков М. М. К вопросу о договорной ответственности / Избранные труды по гражданскому праву. В 2-х т. Т. II. – М. : АО «Центр ЮрИнфоР», 2002. – 452 с.; Брагинский М. И., Витрянский В. В. Договорное право. Книга первая : Общие положения. 3-е изд., стер. – М. : Статут, 2008. – С. 628; Гражданское право. В 4 т. Т. 1: Общая часть. Отв. ред. Е. А. Суханов. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Волтерс Клувер, 2007. – С. 592; Луць В. В. Контракти в підприємницькій діяльності : навч. посіб. – 2-вид., перероб. і допов. / В. В. Луць. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 131; Цивільне право України : Підручник / Є. О. Харитонов, Н. О. Сеніахметова. – К. : Істина, 2003. – С. 416.; Ткачук А. Л. Значення вини у відносинах відповідальності за порушення договірних зобов'язань: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Одеська національна юридична академія. – О., 2002. – С. 122.

³ В зв'язку з темою, в рамках даного дослідження увага приділяється лише договірній відповідальності; відповідальність за порушення зобов'язань, що виникають з інших підстав, не розглядається.

⁴ Брагинский М. И., Витрянский В. В. Договорное право. Книга первая : Общие положения. 3-е изд., стер. – М. : Статут, 2008. – С. 629.

зобов'язання нового обов'язку порушника (по відшкодуванню збитків і т.п.)⁵. Схожа ідея висловлювалася і М. М. Агарковим⁶.

Іноді в науковій літературі під договірною відповідальністю розуміють лише відповідальність, встановлену сторонами у договорі⁷, однак такий підхід значно звужує зміст даного поняття. Варто враховувати, що зміст договору визначається не лише на основі умов договору, але й на основі положень нормативно-правових актів за відсутності договірної регуляції. Тому зведення договірної відповідальності лише до тих її проявів, що безпосередньо урегульовані в договорі, не є обґрунтованим та доцільним⁸.

Таким чином, в науковій літературі країн пострадянського простору пропонуються різні трактування поняття договірної відповідальності як базового поняття інституту звільнення від відповідальності.

В зв'язку з тим, що тема та рамки дослідження не дозволяють в повній мірі висвітлити дану проблему, зокрема проаналізувати законодавство зарубіжних країн, а також дослідити уявлення іноземних науковців про договірну відповідальність, її об'єм та

---

⁵ Иоффе О. С. Толстой Ю. К. Новый Гражданский кодекс РСФСР. Л. : Изд-во ЛГУ, 1965. – С. 231. – Наводиться за : Брагинский М. И., Витрянский В. В. Договорное право. Книга первая : Общие положения. 3-е изд., стер. – М. : Статут, 2008. – С. 629.

⁶ Агарков М. М. К вопросу о договорной ответственности / Избранные труды по гражданскому праву. В 2-х т. Т. II. – М. : АО «Центр ЮрИнфоР», 2002. – С. 60-61.

⁷ Предпринимательское (хозяйственное) право : учебник / [Вознесенская Н. Н. и др.] : под ред. В. В. Лаптева, С. С. Занковского ; Рос. Акад. Наук, Ин-т государства и права, Академ. Правовой ун-т. – М. : Волтерс Клувер, 2006. – С. 507; Завидов Б. Д. Отдельные проблемы ответственности сторон в возмездном договоре // Юрист. – 1998. – № 6. – С. 12-16. – Наводиться за : Коршунова Н. П. Обстоятельства, освобождающие от ответственности за нарушение договора : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Московская государственная юридическая академия. – М., 2007. – С. 17.

⁸ Коршунова Н. П. Обстоятельства, освобождающие от ответственности за нарушение договора : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Московская государственная юридическая академия. – М., 2007. – С. 17.

зміст⁹, обмежимося основними підходами, висловленими українськими та російськими науковцями з даного питання, розглянутими вище.

На основі вищезазначеного, вважаємо, що загальноприйняте в науковій літературі ототожнення договірної відповідальності з відповідальністю за порушення договірного зобов'язання є цілком прийнятним та обґрунтованим, тому в даному дослідженні поняття «договірна відповідальність» буде вживатися саме в такому значенні.

В рамках даного дослідження для більш повного розуміння поставленої проблеми, вважаємо за необхідне перш за все розглянути підстави та умови застосування договірної відповідальності¹⁰. Підставами найчастіше називають обставини, наявності яких настає відповідальність¹¹. Що стосується умов відповідальності, то їх, зазвичай, визначають як встановлені законодавцем певні загальні вимоги, дотримання яких є необхідним для застосування відповідальності¹².

---

⁹ Дане питання досить вдало висвітлене у працях: Комаров А. С. Ответственность в коммерческом обороте. – М. : Юрид. лит., 1991. – 208 с.; Нам К. В. Основные направления развития института договорной ответственности в российском гражданском праве. дис. ... канд. юрид. наук. М., 1998; Коршунова Н. П. Обстоятельства, освобождающие от ответственности за нарушение договора: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Московская государственная юридическая академия. – М., 2007, та ін.

¹⁰ Підстави та умови відповідальності – проблема, що займає важливе місце в теорії юридичної відповідальності, однак в рамках даного дослідження висвітлюватися не буде. Звернемося лише до загальних підходів. Див., наприклад : Хозяйственное право : Учебник / В. К. Макутов, Г. Л. Знаменский, К. С. Хахулина и др. ; Под ред. В. К. Макутова. – К. : Юринком Интер, 2002. – С. 883; Пугинский Б. И. Коммерческое право России. Учебник. – 2-е изд. – М. : Издательство «Зерцало», 2009. – С. 303; Щербина В. С. Господарське право : Підручник. – 3-те вид., перероб. і доп. – К. : Юринком Интер, 2006. – С. 317.

¹¹ Гражданское право. В 4 т. Т. 1: Общая часть. Отв. ред. Е. А. Суханов. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Волтерс Клувер, 2007. – С. 597.

¹² Див., наприклад: Брагинский М. И., Витрянский В. В. Договорное право. Книга первая : Общие положения. 3-е изд., стер. – М. : Статут, 2008. – С. 710; Щербина В. С. Господарське право : Підручник. – 3-те вид., перероб. і доп. – К. : Юринком Интер, 2006. – С. 317.

В сучасній доктрині традиційно підставою відповідальності визнається правопорушення¹³. Під правопорушенням при цьому зазвичай розуміють протиправну поведінку, тобто дію чи бездіяльність, що не відповідає закону та порушує суб'єктивні права¹⁴. Дане положення знайшло своє відображення і у ГК України, ч. 1 ст. 218 якого передбачає, що підставою господарсько-правової відповідальності учасника господарських відносин є вчинене ним правопорушення у сфері господарювання.

Довгий час в юридичній науці радянського періоду переважала думка, що єдиною підставою як цивільно-правової, так і господарсько-правової відповідальності є «склад правопорушення», що було наслідком механічного перенесення до договірному праву чужорідних йому категорій з права кримінального¹⁵. Деякі сучасні науковці продовжують притримуватися даної позиції¹⁶.

Варто зазначити, що правові норми, що регулюють підстави застосування відповідальності, містяться і в ЦК, зокрема, в ст. 614, що має такий заголовок: «Вина як підстава відповідальності за

---

¹³ Брагинский М. И., Витрянский В. В. Договорное право. Книга первая : Общие положения. 3-е изд., стер. – М. : Статут, 2008. – С. 710; Хозяйственное право : Учебник / В. К. Макутов, Г. Л. Знаменский, К. С. Хахулина и др. ; Под ред. В. К. Макутова. – К. : Юриком Интер, 2002. – С. 883; Щербина В. С. Господарське право : Підручник. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К. : Юриком Интер, 2006. – С. 317; Ткачук А. Л. Значення вини у відносинах відповідальності за порушення договірних зобов'язань : Дис. ... канд. юрид. Наук : 12.00.03 / Одеська національна юридична академія. – Одеса, 2002. – С. 139-150.

¹⁴ Див., зокрема : Хозяйственное право: Учебник / В. К. Макутов, Г. Л. Знаменский, К. С. Хахулина и др. ; Под ред. В. К. Макутова. – К. : Юриком Интер, 2002. – С. 883; Щербина В. С. Господарське право : Підручник. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К. : Юриком Интер, 2006. – С. 317.

¹⁵ Брагинский М. И., Витрянский В. В. Договорное право. Книга первая : Общие положения. 3-е изд., стер. – М. : Статут, 2008. – С. 707-709.

¹⁶ Див., наприклад : Гражданское право. В 4 т. Т. 1 : Общая часть. Отв. ред. Е. А. Суханов. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Волтерс Клувер, 2007. – С. 597; Цивільне право України : Підручник / Є. О. Харитонов, Н. О. Сеніахметова. – К.: Істина, 2003. – С. 412-416; Луць В. В. Контракти в підприємницькій діяльності : навч. посіб. – 2-вид., перероб. і допов. / В. В. Луць. – К. : Юриком Интер, 2008. – С. 136; Вінник О. М. Господарське право : Курс лекцій. – К. : Атіка, 2005. – С. 322; Боднар Т. В. Договірні зобов'язання в цивільному праві (Заг. положення) : навч. посіб. – К. : Юстініан, 2007. – С. 242.

порушення зобов'язання». Виходячи із назви та змісту даної норми, можна зробити висновок, що вина є підставою відповідальності, а окрім вини можуть застосовуватися й інші підстави відповідальності.

Однак таке положення викликає серйозну критику навіть в цивілістичній літературі, в якій спостерігається дещо інший підхід. Зокрема, В. В. Вітрянський¹⁷ наголошує на необхідності розмежування таких понять, як підстава відповідальності та умова відповідальності. На його думку, єдиною та загальною підставою відповідальності є порушення суб'єктивних цивільних прав. Він обґрунтовує це тим, що оскільки порушення права суб'єкта правовідносин спричиняє необхідність відновлення порушеного права, в тому числі і шляхом застосування цивільно-правової відповідальності, тому і підставою такої відповідальності є саме порушення суб'єктивного цивільного права¹⁸. Умовами ж відповідальності він вважає: протиправність порушення суб'єктивних прав; наявність збитків (шкоди); причинний зв'язок між порушенням суб'єктивних прав та збитками (шкодою); вину порушника.

В науковому товаристві така позиція викликає неоднозначне ставлення. І якщо пропозиція розмежовувати такі поняття як «підстава» та «умова» відповідальності визнається правильною та

---

¹⁷ Ст. 401 ЦК РФ «Підстави звільнення від відповідальності» також містить положення про те, що вина є підставою відповідальності, тому зауваження науковця, на нашу думку, є цілком справедливими і по відношенню до українського законодавства.

¹⁸ Брагинский М. И., Витрянский В. В. Договорное право. Книга первая : Общие положения. 3-е изд., стер. – М. : Статут, 2008. – С. 710.

сучасною¹⁹, то ідея щодо визнання єдиною підставою відповідальності порушення суб'єктивного права, хоч і була сприйнята окремим авторами²⁰, однак в більшості випадків активно критикується. Зокрема, Б. І. Пугінський вважає, що допущене порушення не варто називати підставою застосування відповідальності, оскільки з будь-якого судового рішення випливає, що відповідальність застосовується на підставі норми закону чи пункту договору, що її встановлює. Тому ним пропонується розглядати підставу відповідальності як джерело, що її встановлює, а також вважати факт порушення лише необхідною умовою для покладення відповідальності на боржника²¹.

Також висловлюється пропозиція виділяти окремо нормативні, правосуб'єктні та юридично-фактичні підстави²².

Що стосується зарубіжної доктрини і практики, то і в праві країн континентальної Європи, і в країнах «загального права», і відповідно до міжнародної доктрини «breach of contract», що знайшла відображення у Віденській Конвенції, підставою договірної відповідальності одноставно визнається порушення договору²³.

Як вже зазначалося вище, в науковій літературі під умовами відповідальності розуміють певні загальні вимоги, встановлені

---

¹⁹ Див., зокрема : Пугинский Б. И. Коммерческое право России. Учебник. – 2-е изд. – М. : Издательство «Зерцало», 2009. – С. 296; Скобелева И. А. Условия договоров об ограничении и исключении ответственности : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова. – М., 2003. – С. 65.

²⁰ Коршунова Н. П. Обстоятельства, освобождающие от ответственности за нарушение договора : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Московская государственная юридическая академия. – М., 2007. – С. 19.

²¹ Пугинский Б. И. Коммерческое право России. Учебник. – 2-е изд. – М. : Издательство «Зерцало», 2009. – С. 303.

²² Боднар Т. В. Договірні зобов'язання в цивільному праві (Заг. положення) : навч. посіб. – К. : Юстініан, 2007. – С. 242; Щербина В. С. Господарське право : Підручник. – 3-те вид., перероб. і доп. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – С. 317.

²³ Коршунова Н. П. Обстоятельства, освобождающие от ответственности за нарушение договора : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Московская государственная юридическая академия. – М., 2007. – С. 20; Комаров А. С. Ответственность в коммерческом обороте. – М. : Юрид. лит., 1991. – С. 41.

законодавцем, дотримання яких є необхідним для застосування відповідальності²⁴. До них зазвичай відносять: протиправність порушення суб'єктивних прав; наявність збитків (шкоди); причинний зв'язок між порушенням суб'єктивних прав та збитками (шкодою); вина порушника²⁵. Такий підхід підтримується більшістю дослідників, з незначними відхиленнями, зокрема Б. І. Пугінський, як вже зазначалося вище, вважає факт порушення необхідною умовою для застосування відповідальності²⁶.

В юридичній літературі протиправність традиційно визнається умовою відповідальності. Під протиправністю зазвичай розуміють невідповідність дій боржника правовим нормам²⁷. Деякі автори звертають увагу на те, що така позиція є більш придатною для кримінального та адміністративного права²⁸. В комерційних же відносинах, які більше розраховані на договірне регулювання, зазвичай відсутній конкретний правовий акт, який порушує боржник своєю поведінкою, а тому відсутня протиправність як така, тому вважається, що більш доречно вести мову про неправомірність дій боржника, тобто про відсутність закону чи

---

²⁴ Див., наприклад : Брагинский М. И., Витрянский В. В. Договорное право. Книга первая : Общие положения. 3-е изд., стер. – М. : Статут, 2008. – С. 710; Щербина В. С. Господарське право : підручник. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – С. 317.

²⁵ Брагинский М. И., Витрянский В. В. Договорное право. Книга первая : Общие положения. 3-е изд., стер. – М. : Статут, 2008. – С. 710.

²⁶ У вітчизняній літературі господарсько-правового спрямування дану позицію розділяє, зокрема, В. С. Щербина. Див. : Щербина В. С. Господарське право : підручник. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – С. 317.

²⁷ Див., зокрема : Гражданское право. В 4 т. Т. 1 : Общая часть. Отв. ред. Е. А. Суханов. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Волтерс Клувер, 2007. – С. 599; Пугинский Б. И. Коммерческое право России. Учебник. – 2-е изд. – М. : Издательство «Зерцало», 2009. – С. 303; Брагинский М. И., Витрянский В. В. Договорное право. Книга первая : Общие положения. 3-е изд., стер. – М. : Статут, 2008. – С. 712.

²⁸ Пугинский Б. И. Коммерческое право России. Учебник. – 2-е изд. – М. : Издательство «Зерцало», 2009. – С. 303.

договору, що дозволяє боржнику не виконувати зобов'язання або порушувати чуже право²⁹.

Інші науковці звертають увагу на те, що не будь-яка невідповідність є протиправною – вона стає такою лише при порушенні імперативних норм права або санкціонованих законом умов договорів³⁰.

Вважаємо доцільним приєднатися до висловленої в науковій літературі позиції, що будь-яке невиконання чи неналежне виконання договору по суті являється порушенням норм права, тобто є протиправним³¹. Це відповідає позиції законодавця, оскільки відповідно до ст. 629 ЦК, договір є обов'язковим для виконання сторонами, а ст. 193 ГК та ст. 526 ЦК містять майже ідентичне положення, відповідно до якого зобов'язання має виконуватися належним чином відповідно до умов договору, вимог закону та інших правових актів, а за відсутності конкретних умов та вимог – відповідно до звичаїв ділового обороту та інших вимог, що звичайно ставляться.

В рамках даного дослідження такі умови відповідальності як збитки та причинний зв'язок аналізуватися не будуть³².

---

²⁹ Там само. – С. 303.

³⁰ Гражданское право. В 4 т. Т. 1 : Общая часть. Отв. ред. Е. А. Суханов. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Волтерс Клувер, 2007. – С. 599.

³¹ Брагинский М. И., Витрянский В. В. Договорное право. Книга первая : Общие положения. 3-е изд., стер. – М. : Статут, 2008. – С. 713; Проблемні питання у застосуванні Цивільного і Господарського кодексів України / Під редакцією Яреми А. Г., Ротаня В. Г. – К. : Реферат, 2005. – С. 195.

³² З цього приводу див., зокрема : Брагинский М. И., Витрянский В. В. Договорное право. Книга первая : Общие положения. 3-е изд., стер. – М. : Статут, 2008. – С. 710-725; Боднар Т. В. Договірні зобов'язання в цивільному праві (Заг. положення) : навч. посіб. – К. : Юстиніан, 2007. – С. 243-244; Щербина В. С. Господарське право : підручник. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – С. 317-318; Гражданское право. В 4 т. Т. 1 : Общая часть. Отв. ред. Е. А. Суханов. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Волтерс Клувер, 2007. – С. 601-606.

Щодо вини, як необхідної умови відповідальності, то цей пункт є одним з найбільш спірних в юридичній науці. Хоча тема дослідження не дозволяє розглянути категорію вини та її значення в договірному праві в повному обсязі, однак все ж таки варто зупинитися на найбільш значимих моментах.

В цивілістичній літературі положення про те, вина є необхідною умовою для застосування до боржника відповідальності за порушення зобов'язання, майже не викликає заперечень³³. Щодо господарсько-правової літератури, то визнання вини як умови (а не підстави) відповідальності активно критикувалося через ряд причин, зокрема, через недоцільність її застосування до суб'єктів підприємницької діяльності³⁴.

Норма про відповідальність за наявності вини міститься і у чинному ЦК: відповідно до в ч.1 ст. 614 особа, яка порушила зобов'язання, несе відповідальність за наявності її вини (умислу або необережності), якщо інше не встановлено договором або законом. І хоча Кодекс визначення вини не містить, однак ч. 1 ст. 614 містить норму, відповідно до якої особа є невинуватою, якщо вона доведе, що вжила всіх залежних від неї заходів щодо належного виконання зобов'язання.

Схожа норма міститься також і в ГК, зокрема, відповідно до ч. 2 ст. 218, учасник господарських відносин відповідає за невиконання або неналежне виконання господарського зобов'язання, якщо не доведе, що ним вжито усіх належних від нього заходів для недопущення господарського правопорушення. Це дозволяє деяким

---

³³ Брагинский М. И., Витрянский В. В. Договорное право. Книга первая : Общие положения. 3-е изд., стер. – М. : Статут, 2008. – С. 725.

³⁴ Хозяйственное право : учебник / В. К. Мамутов, Г. Л. Знаменский, К. С. Хахулина и др. ; под ред. В. К. Мамутова. – К. : Юринком Интер, 2002. – С. 884-885.

науковцям стверджувати, що відповідальність у господарських правовідносинах, як і у цивільних, ґрунтується на вині. При цьому дана стаття викликає активну критику деяких цивілістів через «внутрішні суперечності», які начебто полягають в тому, що положення ч. 2 даної статті закріплює принцип відповідальності за вину, а далі мова вже йде про можливість звільнення від відповідальності лише за наявності обставин непереборної сили, тобто незалежно від вини³⁵. Така позиція видається дещо дивною, з огляду на те, що в ч. 2 ст. 218 ГК мова йде про відповідальність двох різних суб'єктів – учасників господарських відносин та суб'єктів господарювання³⁶. На це звертається увага і в науковій літературі³⁷. Частина 2 ст. 218 України встановлює, що учасник господарських відносин відповідає за невиконання або неналежне виконання господарського зобов'язання, якщо не доведе, що ним вжито усіх належних від нього заходів для недопущення господарського правопорушення (відповідальність за вину), а суб'єкт господарювання, якщо інше не передбачено законом або договором, несе відповідальність за порушення господарського зобов'язання, якщо не доведе, що належне виконання зобов'язання виявилось неможливим внаслідок дії непереборної сили, тобто надзвичайних та невідворотних обставин за даних умов здійснення господарської діяльності (відповідальність без вини).

---

³⁵ Луць В. В. Контракти в підприємницькій діяльності : навч. посіб. – 2-вид., перероб. і допов. / В. В. Луць. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 143; Бервено С. М. Проблеми договірної права України. – С. 203-204.

³⁶ Відповідно до ст. 2 ГК України, суб'єкти господарювання є лише одним з видів учасників відносин у сфері господарювання.

³⁷ Боднар Т. В. Договірні зобов'язання в цивільному праві (Заг. положення) : навч. посіб. – К. : Юстініан, 2007. – С. 244-245; Щербина В. С. Господарське право : Підручник. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – С. 318.

Отже, для суб'єктів господарювання встановлена підвищена відповідальність за порушення зобов'язання.

Слід зазначити, що безвинна відповідальність за порушення договорів, пов'язаних із здійсненням підприємницької діяльності вперше на законодавчому рівні була закріплена ще в Основах цивільного законодавства Союзу РСР і республік 1991 року (далі - Основи). Відповідно до п. 2 ст. 71 Основ, особа, що не виконала або неналежним чином виконала зобов'язання при здійсненні підприємницької діяльності, несе майнову відповідальність, якщо не доведе, що виконання виявилось неможливим внаслідок непереборної сили, тобто надзвичайних та невідворотних за даних умов обставин (стихійні явища, воєнні дії і т.п.).

Аналогічне положення міститься, зокрема, і в законодавстві Російської Федерації. Відповідно до п. 3 ст. 401 ЦК РФ, якщо інше не передбачено законом або договором, особа, яка порушила зобов'язання при здійсненні підприємницької діяльності, несе відповідальність незалежно від вини.

До речі, майже ідентична норма пропонувалася в Проекті ЦК (ст. 639), однак в остаточному варіанті ЦК України підвищена відповідальність підприємця не передбачена³⁸.

І в російській, і в українській науковій літературі неодноразово підкреслювалося, що підвищена відповідальність для осіб, що здійснюють комерційну діяльність, є цілком виправданою³⁹.

---

³⁸ Луць В. В. Контракти в підприємницькій діяльності : навч. посіб. – 2-вид., перероб. і допов. / В. В. Луць. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 144.

³⁹ Див., зокрема : Дмитриева О. В. Ответственность без вины в гражданском праве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Санкт-Петербургский университет экономики и финансов. – СПб, 1996. – С. 38-39; Коршунова Н. П. Обстоятельства, освобождающие от ответственности за нарушение

Що стосується зарубіжних країн, то ні законодавство Німеччини, ні Франції не передбачає підвищеної відповідальності осіб, що здійснюють комерційну діяльність, а в англо-американському праві питання вини взагалі не відіграють ролі⁴⁰.

Доцільно розглянути, яким чином питання вини врегульоване міжнародними угодами. Особливий інтерес в рамках нашого дослідження представляє Віденська конвенція. Дана конвенція взагалі не містить традиційних для країн континентальної Європи понять «вина» та «непереборна сила», але в той же час конвенція не використовує і доктрину «марності договору», що є характерною для англо-американського права⁴¹. Отже, слід з'ясувати на чому заснована відповідальність за Конвенцією. З цього проводу висловлюються дві протилежні точки зору.

Деякі науковці стверджують, що за Віденською конвенцією відповідальність без вини неможлива⁴². Це видається не зовсім обгрунтованим. Хоча Конвенція і містить поняття, які стосуються суб'єктивного стану сторін, однак вони не використовується в

договора : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Московская государственная юридическая академия. – М., 2007. – С. 21; Хозяйственное право : Учебник / В. К. Мамутов, Г. Л. Знаменский, К. С. Хахулина и др. ; под ред. В. К. Мамутова. – К. : Юринком Интер, 2002. – С. 883-884; Ткачук А. Л. Значення вини у відносинах відповідальності за порушення договірних зобов'язань : Дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Одеська національна юридична академія. – Одеса, 2002. – С. 205.

⁴⁰ Брагинский М. И., Витрянский В. В. Договорное право. Книга первая : Общие положения. 3-е изд., стер. – М. : Статут, 2008. – С. 742-743; Комаров А. С. Ответственность в коммерческом обороте. – М. : Юрид. лит., 1991. – С. 40; Коршунова Н. П. Обстоятельства, освобождающие от ответственности за нарушение договора : дис. ...канд. юрид. Наук : 12.00.03 / Московская государственная юридическая академия. – М., 2007. – С. 22.

⁴¹ Дмитриева О. В. Ответственность без вины в гражданском праве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Санкт-Петербургский университет экономики и финансов. – СПб, 1996. – С. 34.

⁴² Див., зокрема : Плотников В. Предпринимательская деятельность и принцип ответственности за вину // Советская юстиция. – 1993. – № 19. – С. 28.

статтях, присвячених безпосередньо регулюванню умов відповідальності⁴³.

Позиція А. С. Комарова видається більш прийнятною. На його думку, відповідальність за Конвенцією не базується на принципі вини, оскільки зі ст. 79 випливає, що боржник може звільнитися від відповідальності лише в тому випадку, якщо доведе, що невиконання стало неможливим внаслідок дії обставини «поза контролем», яке мало б бути розумно прийняте до уваги при укладенні договору, та від нього не можна було очікувати уникнення цієї обставини або подолання її наслідків, але ніяк не доведенням відсутності своєї вини⁴⁴. Також А. С. Комаров слушно зазначає, що використання терміну «поза контролем» замість слова «вина» робить концепцію Конвенції більш широкою⁴⁵. Далі буде проведений більш детальний аналіз окремих положень Конвенції.

---

⁴³ Дмитриева О. В. Ответственность без вины в гражданском праве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Санкт-Петербургский университет экономики и финансов. – СПб, 1996. – С. 34.

⁴⁴ Венская конвенция о договорах международной купли-продажи товаров. Комментарий : – М. : Юрид. лит., 1994. – С. 183-189.

⁴⁵ Там само. – С. 185.

1.2. Ознаки та умови звільнення від договірної відповідальності

Для учасників комерційного обороту надзвичайно важливе значення мають як умови відповідальності, так і принципи, відповідно до яких настає звільнення від договірної відповідальності⁴⁶.

Звільнення від відповідальності, як складова частина інституту відповідальності, відіграє важливу роль в регулюванні комерційного обороту, оскільки вона направлена на забезпечення балансу інтересів сторін та укріплення договірної дисципліни⁴⁷.

Вважається, що існування даної правової категорії обумовлено тим, що відпадає необхідність застосовувати до боржника заходи відповідальності. Така ситуація може мати місце з різних причин, наприклад, через відсутність вини. Також висловлюється позиція, що інститут звільнення від відповідальності покликаний не допустити надмірного збагачення кредитора та розорення боржника⁴⁸.

Найбільш поширеним є розуміння звільнення від договірної відповідальності як недопущення покладення на боржника обов'язків, що виникли в результаті порушення ним договірного зобов'язання перед кредитором (невиконання чи неналежного виконання)⁴⁹.

---

⁴⁶ Каплунова Е. С. Непреодолимая сила и смежные с ней понятия: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Томский государственный у-т. – Томск, 2005. – С. 94.

⁴⁷ Коршунова Н. П. Обстоятельства, освобождающие от ответственности за нарушение договора : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Московская государственная юридическая академия. – М., 2007. – С. 23; Скобелева И. А. Условия договоров об ограничении и исключении ответственности: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова. – М., 2003. – С. 33.

⁴⁸ Скобелева И. А. Условия договоров об ограничении и исключении ответственности : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова. – М., 2003. – С. 32.

⁴⁹ Коршунова Н. П. Обстоятельства, освобождающие от ответственности за нарушение договора : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Московская государственная юридическая академия. – М., 2007. – С. 23.

В науковій літературі доречно звертається увага на те, що «звільнення від відповідальності» не тотожне виключенню або ненастанню відповідальності. Звільнення від відповідальності може настати лише за об'єктивної можливості застосування заходів відповідальності до боржника, але в силу певних обставин (як передбачених законом, так і договором) він звільняється від відповідальності. «Ненастання» або ж «виключення» відповідальності означає, що застосування заходів відповідальності взагалі неможливе в силу певних юридичних причин.

Як і будь-яка категорія, звільнення від відповідальності має певні характерні ознаки. В науковій літературі запропоновано виділяти наступні:

1) Для звільнення від договірної відповідальності необхідно встановити факт порушення договірного зобов'язання, а також наявність відповідних умов, тобто можливість покладення на боржника такої відповідальності.

2) Звільнення від відповідальності можливе лише за наявності певних обставин, які можуть бути передбачені як законом, так і договором.

3) Наявність обставин, що звільняють від відповідальності, тягне за собою звільнення від відповідальності за нові обов'язки та, за загальним правилом, не впливає на обов'язок виконати зобов'язання⁵⁰.

---

⁵⁰ Коршунова Н. П. Обстоятельства, освобождающие от ответственности за нарушение договора : дис. ...канд. юрид. наук : 12.00.03 / Московская государственная юридическая академия. – М., 2007. – С. 24

Обставини, що звільняють від відповідальності, часто в юридичній літературі називаються підставами, що звільняють від відповідальності⁵¹. Поняття «обставини, що звільняють від відповідальності», на нашу думку, є більш широким за змістом, аніж поняття «підстави звільнення від відповідальності». Під обставинами, що звільняють боржника від відповідальності, зазвичай розуміють будь-які обставини, настання яких, у відповідності з положеннями закону або умовами договору, гіпотетично може призвести до звільнення від відповідальності⁵². Що стосується підстав звільнення від відповідальності, то для їх наявності недостатньо самого лише настання обставини, передбаченої законом або договором. Така «обставина» має відповідати всім необхідним ознакам, тільки тоді вона може стати «підставою»⁵³. Для цього необхідно, щоб невиконання або неналежне виконання зобов'язання було викликано саме впливом цієї обставини.

Отже, виникнення обставини, що звільняє від відповідальності у відповідності з положенням закону або умовами договору, не означає автоматичного звільнення боржника від відповідальності, так як для цього необхідна ще й наявність інших умов.

Зокрема, Н. П. Коршуновою запропоновано виділяти наступні умови звільнення боржника від договірної відповідальності:

1) Наявність необхідних умов настання договірної відповідальності.

---

⁵¹ Див., зокрема : Пугинский Б. И. Коммерческое право России. Учебник. – 2-е изд. – М. : Издательство «Зерцало», 2009. – С. 305.

⁵² Коршунова Н. П. Обстоятельства, освобождающие от ответственности за нарушение договора : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Московская государственная юридическая академия. – М., 2007. – С. 24.

⁵³ Коршунова Н. П. Обстоятельства, освобождающие от ответственности за нарушение договора : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Московская государственная юридическая академия. – М., 2007. – С. 26.

2) Встановлення юридичного факту, що звільняє від відповідальності за порушення договірної зобов'язання.

3) Дійсність з точки зору діючого права договірної умови про звільнення від відповідальності.

4) Причинний зв'язок між порушенням договірної зобов'язання та впливом вказаного юридичного факту⁵⁴.

Такий підхід видається цілком обґрунтованим, тому варто погодитися із запропонованими умовами.

Отже, для того, щоб звільнити боржника від відповідальності, перш за все, необхідно з'ясувати, чи є можливим покладення на боржника відповідальності – а можливо це лише за наявності всіх умов настання відповідальності, які були розглянуті вище. Далі має бути встановлена обставина, у зв'язку з якою закон чи договір пов'язує звільнення від договірної відповідальності, а також її відповідність всім передбаченим ознакам. В разі, якщо обставина, що звільняє від відповідальності, встановлена за погодженням сторін, така умова договору має оцінюватися на відповідність положенням діючого законодавства. Також необхідно, щоб обставина, що звільняє від відповідальності, безпосередньо вплинула на діяльність боржника та викликала порушення ним договірної зобов'язання.

---

⁵⁴ Там само. – С. 26-27.

Розділ 2. Правове регулювання звільнення від договірної відповідальності

2.1. Непереборна сила як підстава звільнення від відповідальності

Найпершим та найбільшим бажанням сторін, зазвичай, є своєчасне та належне виконання договору контрагентом. Однак виконання договірного зобов'язання часто залежить не лише від сумлінності та порядності контрагента, але й він впливу інших обставин⁵⁵. В ряді випадків законодавство різних держав та міжнародні договори допускають звільнення сторони, що не виконала договір, від відповідальності, якщо невиконання стало результатом різноманітних природних катаклізмів, політичних та економічних змін в суспільстві та інших непередбачуваних та невідворотних обставин, які не дозволили стороні виконати договір належним чином⁵⁶.

Такі обставини в праві різних країн називаються по-різному: «непереборна сила» (Україна, РФ), «форс-мажор» (Франція), «перепона поза контролем сторони» (Віденська Конвенція 1980 р.) та ін. Мета у них одна – звільнення боржника від відповідальності за невиконання договору, але правова конструкція різна, оскільки

---

⁵⁵ Кокот К. Форс-мажорне застереження у зовнішньоекономічному контракті : проблеми формулювання // Юридичний журнал, 2003. – № 11 (17). – С. 71; Форс-мажорные обстоятельства. Публикация № 421 (Е). Серия: «Издания Международной Торговой Палаты». – Пер. с англ. – М. : Издательство АО «Консалтбанкир», 1997. – С. 14.

⁵⁶ Белов А. П. Освобождение от ответственности за нарушение внешнеторговой сделки. Право и практика // Право и экономика. – 1999. – № 11. – С. 57; Камалитдинова Р. А. Развитие доктрины невозможности исполнения обязательств в различных правовых системах // Актуальные проблемы гражданского права : Сборник статей. Вып.4. Под ред. проф. Брагинского. – М. : Норма, 2002. – С. 112.

заснована на різних принципах підходу права тієї чи іншої держави до даної проблеми⁵⁷. В науковій літературі такі підходи називають концепціями (доктринами) звільнення від відповідальності⁵⁸.

Зокрема, в пострадянських країнах застосовується доктрина «непереборної сили», французьке право використовує доктрини «форс-мажору» (*force majeure*) та «непередбачуваності» (*imprevision*), німецьке – звертається до доктрини «відпадиння підстав угоди» (*Wegfall der Geschäftsgrundlage*) та доктрини «неможливості» (*Unmöglichkeit*), щодо країн «загального» права, то в англійському праві використовується доктрина «марності» (*frustration*), а в американському – ще й доктрина звільнення від відповідальності внаслідок комерційної нездійсненності (*impracticability*)⁵⁹.

Що стосується сучасного українського законодавства, то загальним є положення ст. 617 ЦК, відповідно до якого особа, яка порушила зобов'язання, звільняється від відповідальності за таке порушення, якщо доведе, що це порушення сталося внаслідок випадку або непереборної сили. Тобто, загальними підставами звільнення від відповідальності визнаються відсутність вини (випадок) та дія обставин непереборної сили.

ГК містить схожі положення, зокрема, відповідно до ч. 2 ст. 218, «учасник господарських відносин відповідає за невиконання або неналежне виконання господарського зобов'язання, якщо не

---

⁵⁷ Белов А. П. Освобождение от ответственности за нарушение внешнеторговой сделки. Право и практика // Право и экономика. – 1999. – № 11. – С. 57.

⁵⁸ Див., зокрема : Форс-мажорные обстоятельства. Публикация № 421 (Е). Серия : «Издания Международной Торговой Палаты». – Пер. с англ. – М. : Издательство АО «Консалтбанкир», 1997. – С. 9; Комаров А. С. Ответственность в коммерческом обороте. – М. : Юрид. лит., 1991. – С. 58-73.

⁵⁹ В зв'язку з обмеженим обсягом дослідження концепції звільнення від відповідальності, закріплені в праві зарубіжних країн розглядатися не будуть.

доведе, що ним вжито усіх належних від нього заходів для недопущення господарського правопорушення; у разі, якщо інше не передбачено законом або договором, суб'єкт господарювання за порушення господарського зобов'язання несе господарсько-правову відповідальність, якщо не доведе, що належне виконання зобов'язання виявилось неможливим внаслідок дії непереборної сили, тобто надзвичайних та невідворотних обставин за даних умов здійснення господарської діяльності».

В зв'язку з тим, що дане дослідження стосується перш за все комерційного обороту, тому найбільший інтерес для нас представляє саме відповідальність суб'єктів господарювання.

Як вже було з'ясовано вище, для суб'єкта господарювання встановлена підвищена відповідальність за порушення зобов'язання в порівнянні з іншими учасниками господарських відносин: він може звільнитися від договірної відповідальності лише якщо доведе, що порушення сталося внаслідок обставин непереборної сили.

Варто звернути увагу на те, що ч. 2 ст. 218 носить диспозитивний характер щодо звільнення від відповідальності стосовно суб'єктів господарювання, оскільки вони несуть відповідальність на умовах, передбачених ГК, якщо інше не встановлено законом або договором.

В науковій літературі акцентується увагу на тому, що слово «закон» слід розуміти буквально: «інше» може бути встановлене

лише законом, а не жодним іншим правовим актом⁶⁰. Це впливає з положення п. 22 ч. 1 ст. 92 Конституції України, згідно з яким засади цивільно-правової відповідальності визначаються виключно законами України.

Щодо можливості сторін по встановленню інших, у порівнянні з законом, умов відповідальності у договорі, то дане питання буде розглядатися в наступному розділі.

Серед обставин, що звільняють боржника від відповідальності за порушення договірної зобов'язання, найважливіше місце займає непереборна сила, крім того, вона є специфічною підставою звільнення від відповідальності суб'єкта господарювання.

Саме поняття непереборної сили (*vis major, force majeure, höhere Gewalt, Act of God*) існує вже тисячі років та означає вищу силу, божий промисел, долю, таку подію, яка перевершує людські сили, а тому звільняє від відповідальності⁶¹. Історія розвитку даної категорії не дуже цікавить нас в рамках дослідження, оскільки такий історичний екскурс не має особливого практичного значення⁶².

В ст. 263 ЦК непереборна сила визначається як «надзвичайна або невідворотна за даних умов подія». ГК в ч. 2 ст. 218 визначив її

---

⁶⁰ Коршунова Н. П. *Обстоятельства, освобождающие от ответственности за нарушение договора* : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Московская государственная юридическая академия. – М., 2007. – С. 39; *Проблемні питання у застосуванні Цивільного і Господарського кодексів України* / Під редакцією Яреми А. Г., Ротаня В. Г. – К. : Реферат, 2005. – С. 210.

⁶¹ *Форс-мажорные обстоятельства*. Публикация № 421 (Е). Серия : «Издания Международной Торговой Палаты». – Пер. с англ. – М. : Издательство АО «Консалтбанк», 1997. – С. 7; Дмитриева О. В. *Ответственность без вины в гражданском праве* : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Санкт-Петербургский университет экономики и финансов. – СПб, 1996. – С. 120.

⁶² Дане питання висвітлюється у працях : Пассек Е. В. *Неимущественный интерес и непреодолимая сила в гражданском праве*. – М. : Статут, 2003. – С. 193-390; Пирвиц Э. Э. *Значение вины, случая и непреодолимой силы в гражданском праве*. – С.-Пб. : Тип. Правительствующего Сената, 1895. – С. 107-154 та ін.

як «надзвичайні і невідворотні обставини за даних умов здійснення господарської діяльності». Принципова різниця між визначеннями двох кодексів, перш за все, полягає в тому, що для визнання обставин непереборною силою за ГК необхідна наявність двох ознак «надзвичайності» та «невідворотності», за ЦК – лише однієї з них. Це дає підставу деяким науковцям стверджувати, що правило ч.2 ст. 218 ГК не буде застосовуватися як таке, що суперечить ст. 617 ЦК⁶³. Слід зазначити, що ст. 78 ЦК 1963 року також визнавала, що непереборній силі притаманні дві ознаки: і надзвичайності, і невідворотності. В літературі висловлюється позитивна оцінка новому підходу ЦК до визначення непереборної сили, як такому, що значно розширює коло соціально-правових явищ, що підпадають під визначення непереборної сили⁶⁴, однак така позиція є достатньо спірною⁶⁵. Крім того, в ЦК використовується термін «подія», який є значно вужчим за змістом ніж термін «обставина», використаний в ГК.

Незважаючи на суттєві відмінності у визначенні непереборної сили, не можна погодитися в тим, що положення ГК суперечать ЦК, а тому не повинні застосовуватися. Не варто забувати про те, що ГК направлений на регулювання господарських відносин, що виникають у процесі організації та здійснення господарської діяльності між суб'єктами господарювання, а також між цими суб'єктами та іншими учасниками відносин у сфері господарювання

---

⁶³ Проблемні питання у застосуванні Цивільного і Господарського кодексів України / Під редакцією Яреми А. Г., Ротаня В. Г. – К. : Реферат, 2005. – С. 210.

⁶⁴ Проблемні питання у застосуванні Цивільного і Господарського кодексів України / Під редакцією Яреми А. Г., Ротаня В. Г. – К. : Реферат, 2005. – С. 210.

⁶⁵ Див., зокрема : Примак В. Д. Вина і добросовісність у цивільному праві (теорія, законодавство, судова практика). – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 402.

(ст. 1 ГК), тобто по суті є спеціальним законом по відношенню до ЦК. Тому вважаємо, що категорія непереборної сили, у тому вигляді, в якому вона закріплена в ЦК, могла б застосовуватися до суб'єктів господарювання лише в тому випадку, якби ГК не давав її визначення у нормі, що безпосередньо регулює питання звільнення від договірної відповідальності цих суб'єктів.

Отже, для віднесення обставин, що роблять неможливим виконання договору, до обставин непереборної сили, вони повинні відповідати обом ознакам, визначеним ст. 218 ГК, тобто бути надзвичайними та невідворотними.

Слід звернути увагу на те, що ні ст. 617 ЦК, ані ст. 218 ГК не конкретизують часові рамки звільнення від відповідальності особи, яка посилається на дію обставин непереборної сили, тому виникає питання про юридичні межі звільнення від відповідальності. В науковій літературі пропонується для вирішення даного питання звернутися до досвіду міжнародного комерційного обороту та звільняти боржника від договірної відповідальності лише на період дії даних обставин та їх наслідків⁶⁶.

Іноді висловлюється точка зору, що всі обставини, якщо вони не залежать від обох сторін, та якщо вони мають місце після укладення договору та перешкоджають його виконанню у нормальних умовах, повинні розглядатися як такі, що звільняють від відповідальності, однак вона є дуже спірною. Якщо під обставинами, що не залежать від сторін, розуміти обставини, які не

---

⁶⁶ Див., зокрема: Коршунова Н. П. Обстоятельства, освобождающие от ответственности за нарушение договора : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Московская государственная юридическая академия. – М., 2007. – С. 40.

є результатом винної поведінки сторін, то такий висновок не буде відповідати положенням законодавства, оскільки за участі в договірних правовідносинах підприємця випадок (який не є результатом винної поведінки сторін) не звільняє боржника від відповідальності⁶⁷.

Для позначення обставин непереборної сили в юридичній літературі часто використовується термін «форс-мажор»⁶⁸. Така ж ситуація спостерігається і в деяких нормативно-правових актах. Щоб уникнення плутанини необхідно з'ясувати, чи однаковими за змістом є ці поняття.

В доктрині немає єдиної думки з цього питання. Більшість сучасних науковців використовують їх як тотожні, на практиці вони також застосовуються як рівнозначні. Звичайно, не викликає заперечення той факт, що ці поняття позначають обставини, що звільняють від відповідальності за порушення договору. Однак щодо об'єкту цих понять висловлюються різні думки. Окремі науковці наполягають на тому, що дані поняття необхідно відмежовувати одне від одного. Зокрема, можна зустріти точку зору, що непереборна сила має свій прояв лише у вигляді стихійного лиха, що не залежить від волі людей, а причиною настання форс-мажорних обставин є цілеспрямовані дії конкретних осіб; якщо непереборна сила є загальною так універсальною

---

⁶⁷Коршунова Н. П. Обстоятельства, освобождающие от ответственности за нарушение договора : дис. ...канд. юрид. наук : 12.00.03 / Московская государственная юридическая академия. – М., 2007. – С. 143

⁶⁸Див., зокрема : Форс-мажорные обстоятельства. Публикация № 421 (Е). Серия : «Издания Международной Торговой Палаты». – Пер. с англ. – М. : Издательство АО «Консалтбанк», 1997. – С. 16; Международное коммерческое право : Учебное пособие / под общ. ред. В. Ф. Попондопуло. – М. : Омега-Л, 2004. – С. 137; Карапетов А. Г. Расторжение нарушенного договора в российском и зарубежном праве. – М. : Статут, 2007. – С. 505 та ін.

обставиною, яка звільняє від відповідальності як у зобов'язаннях, які випливають із договорів, так і у позадоговірних зобов'язаннях, а форс-мажорна обставина звільняє лише від договірної відповідальності⁶⁹. Така позиція, на нашу думку, є недостатньо обґрунтованою.

Для вирішення даного питання варто звернутися до французького права, звідки й походить спірний термін. В перекладі з французької «*force majeure*» означає «вища сила» і традиційно перекладається на українську як «непереборна сила», однак у французькому праві випадок (*cas fortuit*) та непереборна сила не розділяються, тому слід визнати, що «форс-мажор» та «непереборна сила» не є тотожними поняттями. Отже, поняття «форс-мажору» ширше за змістом, ніж «непереборна сила», оскільки включає в себе ще в випадок⁷⁰. Варто погодитися з позицією, що таке розуміння форс-мажору найбільшою мірою відповідає і стану законодавства, і міркуванням практичної доцільності, і тенденціям ділової практики⁷¹. Більш детальний аналіз співвідношення вказаних термінів буде проведений далі.

Поняття непереборної сили міститься, крім ЦК та ГК, в інших законах, а також в багатьох підзаконних нормативно-правових та відомчих актах. Це продиктовано, перш за все, тим, що через

---

⁶⁹ Баранова Л. Н. *Обстоятельства, освобождающие от ответственности в гражданском праве* : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Национальная юридическая академия Украины им. Ярослава Мудрого. – Харьков, 1998. – С. 138; Гелевей О. І. *Неустойка як ви забезпечення виконання зобов'язання* : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2003. – С. 16.

⁷⁰ Коршунова Н. П. *Обстоятельства, освобождающие от ответственности за нарушение договора* : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Московская государственная юридическая академия. – М., 2007. – С. 143.

⁷¹ Примак В. Д. *Вина і добросовісність у цивільному праві (теорія, законодавство, судова практика)*. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 411.

лаконічність легального визначення на практиці часто виникають складнощі при віднесенні тих чи інших фактів до обставин непереборної сили. Але такі нормативні акти, як правило, стосуються окремих галузей економіки, а галузева специфіка суттєво впливає на формулювання та перелік обставин непереборної сили, що можуть впливати на виконання договірних зобов'язань сторін, які працюють в даній галузі⁷², як наприклад, в Законі України «Про житлово-комунальні послуги», в Законі України «Про державну підтримку сільського господарства України» тощо.

Щодо поняття «форс-мажор», то, на відміну від непереборної сили, воно з'явилося в законодавстві України порівняно нещодавно. На законодавчому рівні даний термін визначено, зокрема, в Законі України «Про операції з давальницькою сировиною у зовнішньоекономічних відносинах» (в редакції від 17.03.2009)⁷³. Ст. 1 визначає форс-мажорні обставини як непередбачені та непереборні події, що відбуваються незалежно від волі і бажання замовника або виконавця (війна, блокада, страйк, пожежа, аварія, паводок, замерзання моря, закриття морських проток, які трапляються на звичайному морському шляху між портами відвантаження і вивантаження, інше стихійне лихо, заборона експорту (імпорту), валютні обмеження або інші обмеження прав власності на сировину чи готову продукцію, у

---

⁷² Ашурков О. А. Особенности освобождения от ответственности за неисполнение договорных обязательств в Украине. // Трансформація юридичної відповідальності на сучасному етапі розвитку суспільства : Матеріали науково-практичної конференції. Донецьк, 12 червня 2008 року. – Донецьк : ДонУЕП, 2008. – С. 13-16.

⁷³ Закон України «Про операції з давальницькою сировиною у зовнішньоекономічних відносинах» від (в редакції від 17.03.2009)

тому числі на їх переміщення, прийняті державою або відповідним державним органом тощо) і призводять до порушення умов укладених контрактів, цього Закону та інших законодавчих актів. Цікавим у даному визначення є те, що відсутня ознака надзвичайності.

Також поняття «форс-мажор» закріплене в Положенні «Про форму зовнішньоекономічних договорів (контрактів)» від 06.09.2001р., а також у Додатку 2 до Постанови КМУ та НБУ «Про типові форми захисних застережень у зовнішньоекономічних договорах, які передбачають розрахунки в іноземній валюті» від 21.06.1995р. № 444.

З цього приводу також давала ряд роз'яснень податкова адміністрація, зокрема в Наказі ДПА України «Про затвердження Порядку застосування норм пункту 15.4 статті 15 Закону України «Про порядок погашення зобов'язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами» № 113 від 19.03.2001 р. зазначається, що обставини непереборної сили (форс-мажор) - надзвичайна і непереборна за даних умов сила (стихія, дія суспільного ворога, оголошена та неоголошена війна, загроза війни, терористичний акт, блокада, революція, заколот, повстання, масові заворушення, громадська демонстрація, блискавка, пожежа, буря, повінь, землетрус, нагромадження снігу або ожеледь, вибух тощо), дію якої неможливо упередити застосуванням високопрофесійної практики персоналу юридичної особи або силами фізичної особи і яка є обставиною, що звільняє фізичну особу або посадових осіб юридичної особи від відповідальності за

невиконання своїх обов'язків, передбачених податковим законодавством. Даний наказ втратив чинність у зв'язку з прийняттям Податкового Кодексу України⁷⁴. Даний Кодекс не містить визначення форс-мажору та непереборної сили, однак у Наказі Міністерства Фінансів України від 20.10.2017 року «Про затвердження Порядку застосування норм пунктів 102.6-102.7 статті 102 глави 9 розділу II Податкового кодексу України» наводиться наступне: «обставини непереборної сили (форс-мажорні обставини) - надзвичайні та невідворотні обставини, що виникли за певних умов та об'єктивно унеможливають виконання платником податків обов'язків..., зокрема викликані надзвичайними ситуаціями техногенного, природного, соціального або воєнного характеру, стихійним лихом тощо».⁷⁵

Отже, може сказати, що в законодавстві України були зроблені спроби дати визначення непереборної сили (форс-мажору), однак більшість з них не вирізняються ясністю та логікою, крім того, часто просто не відповідають ознакам непереборної сили, закріпленим в ЦК та ГК. Варто зазначити, що такі визначення найчастіше мають вигляд переліку обставин, які можуть виступати як обставини непереборної сили⁷⁶. Вони можуть бути корисними лише в тому сенсі, щоб дати певне загальне

---

⁷⁴ Податковий Кодекс України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2011, № 13-14, № 15-16, № 17, ст.112

⁷⁵ Наказ Міністерства Фінансів України від 20.10.2017 року «Про затвердження Порядку застосування норм пунктів 102.6-102.7 статті 102 глави 9 розділу II Податкового кодексу України»

⁷⁶ Мілаш В. С. Правові особливості захисного застереження як умови зовнішньоекономічного договору : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 2002. – С. 98.

уявлення сторонам про те, які обставини взагалі можуть бути визнані непереборною силою.

Запропоновані законодавцем ознаки непереборної сили: надзвичайність та невідворотність покликані служити для кваліфікації всіх можливих обставин на предмет їх відповідності поняттю непереборної сили, однак самі ці ознаки потребують детермінації або хоча б інтерпретації вищими судовими органами у відповідних постановах, що узагальнюють судову практику з справ даної категорії⁷⁷, оскільки правильне розуміння непереборної сили як фактору, в силу якого право звичайно допускає звільнення від відповідальності, є запорукою належного застосування норм, що регулюють договірну відповідальність.

Дискусія про те, який зміст закладено у слова «непереборна сила» має місце в доктрині та судовій практиці і сьогодні. Незважаючи на те, що категорії непереборної сили присвячена значна кількість монографій та досліджень⁷⁸, вона до сих пір залишається однією з найбільш спірних.

Цілком справедливим видається зауваження, що доктринальне розуміння сутності непереборної сили та її кваліфікуючих ознак завжди мало тенденцію до зміни та вдосконалення у відповідності з місцем та часом, в якому діяла правова норма, з урахуванням

---

⁷⁷ Каплунова Е. С. Непреодолимая сила и смежные с ней понятия : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Томский государственный ун-т. – Томск, 2005. – С. 79.

⁷⁸ Див., зокрема : Иванова С.Н. Обстоятельства непреодолимой силы в современном гражданском праве. автореф. ...канд. юрид. наук . М., 2009; Каплунова Е. С. Непреодолимая сила и смежные с ней понятия : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Томский государственный ун-т. – Томск, 2005; Павлодский Е. А. Случай и непреодолимая сила в гражданском праве. – М. : Юрид. лит., 1978. – 104 с. та ін.

розвитку науки, техніки, суспільних відносин та можливостей людини⁷⁹.

Юридичні теорії, що намагаються прояснити сутність та особливості непереборної сили, не завжди йшли в одному напрямку та часто досить широко розходилися між собою⁸⁰. Одні надають вирішальне значення об'єктивному характеру явищ, що відносяться до непереборної сили, інші – суб'єктивним моментам: можливості чи неможливості запобігти дії фактів, що перешкоджають виконання зобов'язань⁸¹.

Відповідно до т.зв. об'єктивної (абсолютної) теорії непереборної сили, основоположником якої є австрійський науковець А. Екснер, непереборною силою визнається явище, що має зовнішній характер по відношенню до сфери діяльності боржника, а також має надзвичайний характер, тобто за своєю силою перевершує всі ті нещасні випадки, які звичайно відбуваються у повсякденному житті⁸².

На протипагу об'єктивній теорії німецький юрист Л. Гольдшмідт сформулював т. зв. суб'єктивну (відносну) теорію непереборної сили, суттєвою відмінністю якої є те, що зовнішній характер не є обов'язковим для кваліфікації зобов'язання як явища

---

⁷⁹ Иванова С. Н. *Обстоятельства непреодолимой силы в современном гражданском праве*. автореф. ... канд. юрид. наук. М., 2009. – С. 14.

⁸⁰ Коршунова Н. П. *Обстоятельства, освобождающие от ответственности за нарушение договора* : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Московская государственная юридическая академия. – М., 2007. – С. 146.

⁸¹ Агарков М. М. *К вопросу о договорной ответственности* / Избранные труды по гражданскому праву. В 2-х т. Т. II. – М. : АО «Центр ЮрИнфоР», 2002. – С. 17-31.

⁸² Агарков М. М. *К вопросу о договорной ответственности* / Избранные труды по гражданскому праву. В 2-х т. Т. II. – М. : АО «Центр ЮрИнфоР», 2002. – С. 17-18; Коршунова Н. П. *Обстоятельства, освобождающие от ответственности за нарушение договора* : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Московская государственная юридическая академия. – М., 2007. – С. 146.

непереборної сили. Під «непереборною силою» розуміється надзвичайна подія, якій неможливо було запобігти з урахуванням заходів крайньої обачності та з урахуванням конкретних обставин, яких слід було очікувати⁸³. У відповідності з даною теорією непереборна сила протиставляється поняттю вини.

Різниця між вказаними теоріями, як справедливо зазначається в юридичній літературі, виражається в двох аспектах: межах підвищеної відповідальності та в процесуальному становищі підприємця та потерпілого⁸⁴. Чим ширшим є коло подій, що охоплюється поняттям непереборної сили (суб'єктивна теорія), тим слабшою є відповідальність, і, відповідно, чим вужче коло таких явищ та об'єктивніші їх ознаки (об'єктивна теорія), тим вищою є відповідальність. Щодо різниці у процесуальному положенні: відповідно до суб'єктивної теорії діє презумпція вини підприємця; при об'єктивному розумінні непереборної сили висувається презумпція відсутності вини до тих пір, доки постраждалий не доведе протилежне.

Обидві теорії активно критикуються в юридичній літературі. Основним зауваженням до суб'єктивної теорії є те, що суб'єктивний критерій непередбачуваності є неточним, через що судова практика буде висувати занадто високі вимоги до даного критерію, в результаті чого пересічний учасник комерційного обороту не зможе їх виконати. Крім того, вказується, що суди

---

⁸³ Агарков М. М. К вопросу о договорной ответственности / Избранные труды по гражданскому праву. В 2-х т. Т. II. – М. : АО «Центр ЮрИнфоР», 2002. – С. 17.

⁸⁴ Канторович А. Я. Война и исполнение обязательств. Петроград, 1917. – С. 46. Наводиться по : Коршунова Н. П. Обстоятельства, освобождающие от ответственности за нарушение договора : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Московская государственная юридическая академия. – М., 2007. – С. 147.

будуть все одно перевіряти наявність вини божника, а в такому випадку поняття непереборної сили втрачає своє самостійне значення. Зауваження стосуються також того, що критерій невідворотності не вписується у теорію об'єктивної відповідальності⁸⁵.

Проти об'єктивної теорії також висловлюється достатня кількість зауважень. В німецькій юридичній літературі відмічається, що дана теорія не може бути застосована до багатьох положень НЦУ, крім того вказується, що А. Екснер в своїй теорії взагалі не використовував критерій невідворотності, а надавав значення лише надзвичайності та зовнішньому характеру явища.

Таким чином суб'єктивна та об'єктивна теорії відрізняються одна від одної тим, що перша вирішальним критерієм вважає невідворотність обставин, а остання – надзвичайність та зовнішній характер.

В зв'язку з тим, що ані об'єктивна, ані суб'єктивна теорії не можуть задовольнити вимоги комерційного обороту, в доктрині складалася так звана «об'єктивно-суб'єктивна» теорія непереборної сили⁸⁶. Л. Еннекцерус визначав непереборну силу як подію, яка хоч і йде ззовні, але відвернути шкідливий вплив якого не можна, не зважаючи на прийняті заходи, продиктовані розумним відношенням до справи. Таким чином, Л. Еннекцерус взяв з

---

⁸⁵ Пирвиц Э. Э. Значение вины, случая и непреодолимой силы в гражданском праве. – С.-Пб. : Тип. Правительствующего Сената, 1895. – С. 148-149; Коршунова Н. П. Обстоятельства, освобождающие от ответственности за нарушение договора : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Московская государственная юридическая академия. – М., 2007. – С. 147.

⁸⁶ Коршунова Н. П. Обстоятельства, освобождающие от ответственности за нарушение договора : дис. ...канд. юрид. наук : 12.00.03 / Московская государственная юридическая академия. – М., 2007. – С. 148.

об'єктивної теорії поділ на зовнішні та внутрішні випадки незалежно від наявності вини, а від суб'єктивної теорії – ознаку невідворотності.

Саме такому, компромісному, розумінню сутності непереборної сили надають перевагу більшість як зарубіжних, так і вітчизняних науковців⁸⁷.

В науковій літературі звертається увага на те, що синтез ознак різних теорій повністю себе виправдав, оскільки в більшості країн та в міжнародно-правових актах саме зовнішній характер та невідворотність розглядаються в якості суттєвих ознак обставин непереборної сили, і саме таке поєднання успішно застосовується на практиці судами⁸⁸.

Крім зазначених підходів в юридичній літературі висловлюються і радикальні пропозиції. Зокрема, деякі науковці пропонують взагалі відмовитися від використання поняття непереборної сили⁸⁹.

Варто зазначити, що така ідея не знайшла широкої підтримки, більшість визнає її недоречною. Аргументується це, зокрема, тим, що відмова від категорії непереборної сили спричинить необхідність встановлення іншої межі відповідальності, а якщо мова йде про підвищену відповідальність підприємця, то відсутність вини не зможе стати межею такої відповідальності,

---

⁸⁷ Див., зокрема: Дмитриева О. В. Ответственность без вины в гражданском праве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Санкт-Петербургский университет экономики и финансов. – СПб, 1996. – С. 138-139; Пугинский Б. И. Коммерческое право России. Учебник. – 2-е изд. – М. : Издательство «Зерцало», 2009. – С. 305.

⁸⁸ Коршунова Н. П. Обстоятельства, освобождающие от ответственности за нарушение договора : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Московская государственная юридическая академия. – М., 2007. – С. 148.

⁸⁹ Туманов В. А. Понятие непреодолимой силы в гражданском праве // Вопросы советского гражданского права (сборник статей). – М., 1955. – С. 94-116.

тому необхідно встановити більш високу межу. Однак тоді ставиться питання про доцільність винайдення нової категорії, яка, як і непереборна сила, не буде відрізнятися ясністю. Принаймні, до сих пір в юридичній літературі немає оптимальної пропозиції щодо іншої категорії, аніж непереборна сила, яка могла б стати межею відповідальності підприємця⁹⁰.

Однак складність встановлення характерних ознак для відмежування поняття непереборної сили від інших правових категорій не може бути визнано достатньою підставою для відмови від неї, оскільки тоді треба б було відмовитися від багатьох понять, що використовуються у господарському та цивільному праві, та залишаються спірними, зокрема, відповідальність, випадок тощо. Це свідчить не про доцільність відмови, а лише про необхідність наукового дослідження у даному напрямку.

Отже, категорія непереборної сили, незважаючи на складність детермінації, є необхідною як в цивільному, так і господарському праві. Щодо її поняття, то його варто виводити на основі характеристики її ознак.

Як ми вже з'ясували, законодавець дає легальне визначення непереборної сили як надзвичайних та невідворотних за даних умов обставин (ч. 2 ст. 218 ГК), або ж як надзвичайних або невідворотних за даних умов подій (ст. 263 ЦК). Незважаючи на відмінності, що вже були розглянуті нами вище, законодавець вказує на одні і ті ж ознаки: надзвичайність та невідворотність. В

---

⁹⁰ Коршунова Н. П. *Обстоятельства, освобождающие от ответственности за нарушение договора : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Московская государственная юридическая академия.* – М., 2007. – С. 149.

доктрині ж до сих пір немає єдиної думки стосовно характерних ознак непереборної сили.

А) Надзвичайний характер. В науковій літературі справедливо зазначається, що надзвичайність, тобто виключний характер, визначає саме і лише обставини непереборної сили, оскільки простий випадок не може бути виключним, так як саме слово «виключний» вказує на особливий (кваліфікований) характер⁹¹. Під надзвичайністю варто розуміти виключність, вихід за рамки повсякденності, незвичайність для тих чи інших умов⁹², що виключає можливість врахування боржником подібної обставини. Ця ознака є специфічною та визначальною саме для характеристики непереборної сили, хоча деякі науковці не розділяють таку позицію, наділяючи ознакою надзвичайності ще й випадок⁹³. В науковій літературі можна зустріти думку, що межа непереборної сили проходить там, де явище оцінюється як «нормальне» для боржника⁹⁴.

Як зазначав О. С. Іоффе, вказівка на надзвичайний характер непереборної сили є дуже важливою, оскільки вона орієнтує на недопустимість кваліфікації в якості непереборної сили будь-якого життєвого факту⁹⁵. На практиці ця ознака має дуже суттєве

---

⁹¹ Коршунова Н. П. *Обстоятельства, освобождающие от ответственности за нарушение договора* : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Московская государственная юридическая академия. – М., 2007. – С. 150.

⁹² Иванова С. Н. *Обстоятельства непреодолимой силы в современном гражданском праве*. Автореф. ... канд. юрид. Наук. М., 2009. – С. 23.

⁹³ Павлодский Е. А. *Случай и непреодолимая сила в гражданском праве*. – М. : Юрид. лит., 1978. – С. 77; Дмитриева О. В. *Ответственность без вины в гражданском праве*. Дис. ... канд. юрид. наук. СПб, 1996. – С. 140.

⁹⁴ Коршунова Н. П. *Обстоятельства, освобождающие от ответственности за нарушение договора* : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Московская государственная юридическая академия. – М., 2007. – С. 167.

⁹⁵ Иоффе О. С. *Избранные труды* : в 4-х т. Т. 1. – СПб., 2003. – С. 430.

значення, оскільки якщо надзвичайність не доведена, суди визнають посилення на непереборну силу безпідставним.

Б) Невідворотність, непереборність обставин. Ця ознака впливає безпосередньо із поняття «непереборна сила». В науці існують розбіжності стосовно даного критерію. Одні науковці виходять із невідворотності для конкретної особи, з урахуванням наявних у нього можливостей⁹⁶. Інші ж наголошують на тому, що явище буде відноситися до непереборної сили, якщо воно невідворотне для будь-якої особи, з урахуванням розвитку науки та техніки всього суспільства⁹⁷. Обидві позиції піддаються критиці, оскільки при використанні суб'єктивного критерію, категорія непереборної сили стане непридатною для використання, оскільки в кожному випадку її зміст буде відрізнятися, крім того – стирається межа між випадком та непереборною силою; щодо об'єктивного критерію, то критикується звуження поняття непереборної сили⁹⁸.

Невідворотність характеризується в юридичній літературі і як об'єктивно-суб'єктивна, оскільки закон вказує на невідворотність за даних умов⁹⁹, але така позиція критикується деякими авторами. Зазначається, що слова «за даних умов» відносяться не лише до

---

⁹⁶ Венедиктов А. В. Договорная дисциплина в промышленности // Избранные труды по гражданскому праву в 2 т. Т. 1. – М., 2004. – С. 440; Иоффе О. С. Избранные труды : в 4-х т. Т.1. – СПб., 2003. – С. 431.

⁹⁷ Агарков М. М. К вопросу о договорной ответственности / Избранные труды по гражданскому праву. В 2-х т. Т. II. – М. : АО «Центр ЮрИнфоР», 2002. – С. 18-19; Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права. – М. : Статут» 1998. – С. 283.

⁹⁸ Коршунова Н. П. Обстоятельства, освобождающие от ответственности за нарушение договора : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Московская государственная юридическая академия. – М., 2007. – С. 153.

⁹⁹ Дмитриева О. В. Ответственность без вины в гражданском праве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Санкт-Петербургский университет экономики и финансов. – СПб, 1996. – С. 139.

невідворотності, а в цілому дають напрям для оцінки обставин непереборної сили, тобто вказують на його відносність¹⁰⁰.

Існує і компромісна позиція, до якої, на нашу думку, варто приєднатися. Вона полягає в тому, що необхідно враховувати не лише можливості конкретного боржника, але й можливості однорідних осіб та організацій (за родом та умовами діяльності)¹⁰¹. Також зазначається, що для виділення цих однорідних осіб та організацій слід враховувати лише такий критерій як професійні навички та здібності, оскільки саме за даним критерієм законодавець виділяє суб'єкта підвищеної відповідальності¹⁰².

Крім того, висловлюється думка, що більш точно казати не про невідворотність самих обставин непереборної сили, а про невідворотність негативного впливу таких обставин¹⁰³.

В) Відносність. Хоча дана ознака і не названа безпосередньо законодавцем, однак на відносність вказує формулювання «за даних умов». Вона обумовлена тим, що подальший розвиток науки та техніки звужує коло обставин, настання та негативні наслідки яких є невідворотними для людини¹⁰⁴. Слід звернути на те, що відносність є об'єктивною та залежить від конкретних умов місця та часу, а не від суб'єктивних передумов.

---

¹⁰⁰ Коршунова Н. П. *Обстоятельства, освобождающие от ответственности за нарушение договора* : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Московская государственная юридическая академия. – М., 2007. – С. 153.

¹⁰¹ Павлодский Е. А. *Случай и непреодолимая сила в гражданском праве*. – М. : Юрид. лит., 1978. – С. 85.

¹⁰² Коршунова Н. П. *Обстоятельства, освобождающие от ответственности за нарушение договора* : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Московская государственная юридическая академия. – М., 2007. – С. 154.

¹⁰³ Пугинский Б. И. *Коммерческое право России. Учебник*. – 2-е изд. – М. : Издательство «Зерцало», 2009. – С. 305.

¹⁰⁴ Коршунова Н. П. *Обстоятельства, освобождающие от ответственности за нарушение договора* : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Московская государственная юридическая академия. – М., 2007. – С. 155.

Названі ознаки непереборної сили, визначені законодавцем, вважаються багатьма дослідниками достатніми для кваліфікації обставин непереборної сили, але з цим складно погодитися.

Г) **Зовнішній характер** обставини. Багато авторів виділяють дану ознаку в якості додаткової характеристики непереборної сили¹⁰⁵. Під загальним характером непереборної сили розуміють відсутність причинного зв'язку між виникненням непереборної сили та діяльністю боржника, тобто явища непереборної сили є результатом інших причин, що знаходяться поза сферою діяльності особи. Однак для звільнення від відповідальності необхідно, щоб непереборна сила вплинула певним чином на діяльність особи; протиправна поведінка, що викликала порушення договору, має виступати як наслідок дії непереборної сили¹⁰⁶.

В науковій літературі дана ознака характеризується як визначальна, така, що пояснює причину звільнення від відповідальності незалежно від вини саме в результаті непереборної сили¹⁰⁷.

Разом з тим висловлюються і критичні зауваження, зокрема, О. С. Іоффе вказує, що непереборна сила у ряді випадків є не зовнішньою, а внутрішньою обставиною по відношенню до діяльності, що спричиняє шкоду, і є неприпустимим перетворення

---

¹⁰⁵ Див., зокрема: Варкалло В. Ответственность по гражданскому праву. – пер. с польск. – М. : Изд-во «Прогресс», 1978. – С. 296.

¹⁰⁶ Павлодский Е. А. Случай и непреодолимая сила в гражданском праве. – М. : Юрид. лит., 1978. – С. 71.

¹⁰⁷ Дмитриева О. В. Ответственность без вины в гражданском праве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Санкт-Петербургский университет экономики и финансов. – СПб, 1996. – С. 141.

зовнішнього походження непереборної сили в загальну для неї ознаку¹⁰⁸.

Варто приєднатися до точки зору, що як простий випадок, так і непереборна сила можуть носити зовнішній характер. Зокрема, зазначається, що дощ, град, ожеледиця мають зовнішній характер, але вони не є екстраординарними, тобто не можуть бути віднесені до непереборної сили¹⁰⁹. Саме тому зовнішній характер обставин непереборної сили або простого випадку визначається особливостями їх причини: якщо причина обставини знаходиться поза сферою впливу боржника, то сама обставина, навіть якщо вона проявляється в межах сфери його діяльності, повинна визнаватися зовнішньою¹¹⁰. Дана позиція видається нам обґрунтованою.

Визнання зовнішнього характеру як за простим випадком, так і за обставинами непереборної сили, не позбавляє дану однаку суттєвого значення для кваліфікації непереборної сили, оскільки на відміну від випадку, непереборна сила може мати лише зовнішній характер¹¹¹. Разом з тим, дана ознака повинна використовуватися в сукупності з іншими ознаками.

Д) Непередбачуваність. Деякими авторами виділяється така ознака непереборної сили як **непередбачуваність**¹¹², яка, зазвичай, визначається як конкретне незнання про місце, час, характер та

---

¹⁰⁸ Иоффе О. С. Избранные труды : в 4-х т. Т.1. – СПб., 2003. – С. 433.

¹⁰⁹ Павлодский Е. А. Случай и непреодолимая сила в гражданском праве. – М. : Юрид. лит., 1978. – С. 74.

¹¹⁰ Коршунова Н. П. Обстоятельства, освобождающие от ответственности за нарушение договора : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Московская государственная юридическая академия. – М., 2007. – С. 156.

¹¹¹ Там само. – С. 156-157.

¹¹² Павлодский Е. А. Случай и непреодолимая сила в гражданском праве. – М. : Юрид. лит., 1978. – С. 67.

особливості майбутньої обставини¹¹³. Дана ознака передбачається і багатьма міжнародними документами¹¹⁴.

Окремі науковці висловлюються проти виділення такої ознаки непереборної сили як непередбачуваність, зазначаючи, що на відміну від простого випадку, для якого дана ознака є основоположною, для непереборної сили вона не є обов'язковою¹¹⁵. Зауваження, що непередбачуваність є характерною також для простого випадку, є цілком справедливим, однак це свідчить лише про те, що непередбачуваність не є специфічною для непереборної сили ознакою. Вважаємо, що дана ознака в будь-якому випадку характеризує обставини непереборної сили в цілому, тому відмовлятися від неї не варто.

Також в науковій літературі увага звертається на те, що обставина непереборної сили обов'язково має бути непередбачуваною на момент укладення договору; крім того, непередбачуваність відіграє роль не лише на стадії укладення договору, але й тоді, коли шкідливі наслідки ще можна було відвернути¹¹⁶.

Вважаємо, що не варто надавати непередбачуваності занадто великого значення, оскільки непередбачуваність свідчить лише про невідворотність¹¹⁷.

---

¹¹³ Дмитриева О. В. Ответственность без вины в гражданском праве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Санкт-Петербургский университет экономики и финансов. – СПб, 1996. – С. 133.

¹¹⁴ Венская конвенция о договорах международной купли-продажи товаров. Комментарий : – М. : Юрид. лит., 1994. – С. 183.

¹¹⁵ Дмитриева О. В. Ответственность без вины в гражданском праве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Санкт-Петербургский университет экономики и финансов. – СПб, 1996. – С. 133.

¹¹⁶ Коршунова Н. П. Обстоятельства, освобождающие от ответственности за нарушение договора : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Московская государственная юридическая академия. – М., 2007. – С. 158.

¹¹⁷ Там само. – С. 159.

Отже, на основі проведеного аналізу сутності непереборної сили як обставини, що звільняє відповідальності, та її характерних ознак, можна визначити її як обставини, що виникають після укладення договору, та характеризуються надзвичайністю, невідворотністю та зовнішнім характером по відношенню до діяльності боржника, та які спричиняють порушення договірної зобов'язання.

Вважаємо, що було б доцільним офіційне роз'яснення вищих судових органів на рахунок того, що треба розуміти під непереборною силою. За відсутності таких роз'яснень без «судової правотворчості» не обійтися: в умовах конкретної ситуації суд змушений на свій розсуд тлумачити ознаки, запропоновані законодавцем. Причому, у кожному випадку суддя буде тлумачити «надзвичайність» та «невідворотність» у відповідності з власним внутрішнім переконанням, сукупністю знань, досвіду та рівнем своєї професійної підготовки, що не сприятиме однаковому розумінню волі законодавця.

Щодо стосується зарубіжних країн, то праву майже кожної держави відомі об'єктивні обставини, настання яких може спричинити неможливість виконання договору сторонами.

Непереборна сила у французькому праві також є обставиною, що звільняє боржника від договірної відповідальності. Однак, на відміну від українського, у французькому праві відсутнє легальне визначення даного поняття.

Відповідно до ст. 1147 ФЦК, обов'язок відшкодування збитків, якщо вони були, настає для боржника у всіх випадках невиконання або прострочення у виконанні зобов'язання, якщо тільки боржник не надасть докази того, що невиконання сталося

через сторонню причину (*cause étrangère*), яка не може бути поставлена йому в вину, і що при цьому з його сторони не було недобросовісності. Ст. 1148 ФЦК встановлює, що боржник звільняється від обов'язку відшкодувати збитки, якщо він внаслідок непереборної сили («*force majeure*») або випадку («*cas fortuit*») був позбавлений можливості дати або зробити те, що зобов'язався зробити, або зробив те, що було йому заборонено. Із положень цих статей видно, що поняття «стороння причина» є більш широким за змістом ніж «випадок» та «непереборна сила». Щодо співвідношення понять «випадок» та «непереборна сила», то більшість французьких авторів вважають їх синонімами, які означають будь-яку обставину, що є сторонньою для боржника, та яка створила йому перешкоду для виконання¹¹⁸.

Деякі автори висловлюють думку, що поняття «випадок» стосується тих перешкод, які виникають в господарській діяльності самого боржника, а поняття «непереборна сила» - до тих, які є сторонніми («стороння причина» в ст. 1147). Також висловлюється позиція, що «випадок» означає відносну (суб'єктивну) неможливість виконання – маються на увазі обставини, що мають значення лише для даного боржника, а «непереборна сила» - абсолютну (об'єктивну) неможливість, яка визнається за наявності таких перешкод до виконання, які діють по відношенню до будь-якої особи, а не лише даного боржника. При цьому, до поняття «випадок» буде не відноситися не будь-яка перешкода для

---

¹¹⁸ Май С. К. Очерк общей части буржуазного обязательственного права. – М. : ВНЕШТОРГИЗДАТ, 1953. – С. 128-129; Комаров А. С. Ответственность в коммерческом обороте. – М. : Юрид. лит., 1991. – С. 66-70.

виконання зобов'язання, а лише така, яка була вимушеною, непередбачуваною та невідворотною для боржника.

У французькому праві немає єдиної думки стосовно окремих ознак непереборної сили («force majeure»), однак судова практика та доктрина виробили критерії обставин, що звільняють боржника від відповідальності – незалежно від того, чи це випадок, чи непереборна сила. Такими критеріями виступають: *непередбачуваність* (imprévisibilité) для конкретної особи; *невідворотність* (irrésistibilité, inévitabilité) як абсолютна неможливість перешкодити настанню обставин розумною поведінкою; *сторонній характер* (cause étrangère) тобто виникнення без вини боржника¹¹⁹.

В німецькому праві взагалі немає законодавчого регулювання впливу непереборної сили (höhere Gewalt) на договірне зобов'язання та на договірну відповідальність боржника. Однак навіть за відсутності такого регулювання настання обставин непереборної сили тягне звільнення від відповідальності за спричинені збитки.

Як відмічається в німецькій юридичній літературі, не можна казати про усталений інститут непереборної сили в німецькому праві. Питання, пов'язані з неможливістю виконання, розглядають з позиції розроблених судовою практикою підходів.

За визначенням Вищого Суду Німеччини, непереборна сила – це обставина, що є сторонньою по відношенню до діяльності

---

¹¹⁹ Див., зокрема: Комаров А. С. Ответственность в коммерческом обороте. – М. : Юрид. лит., 1991. – С. 70; Коршунова Н. П. Обстоятельства, освобождающие от ответственности за нарушение договора : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Московская государственная юридическая академия. – М., 2007. – С. 161-163.

боржника, породжена елементарними силами природи або діями третіх осіб, яку неможливо передбачити при всьому людському досвіді та розумності, яка не може бути відвернута за крайньої дбайливості та застосування економічно допустимих заходів, врахування настання якої неможливо вимагати від боржника у відповідності з частотою настання даної обставини¹²⁰.

У відповідності з судовою практикою, для визнання обставини непереборною силою мають бути одночасно наявні спеціальні ознаки: *невідворотність* при всьому людському досвіді (*Unvorhersehbarkeit*) – єдина необов'язкова ознака; *невідворотність* (*Unvermeidbarkeit, Unabwendbarkeit*), зовнішній характер до діяльності боржника (*Betriebsfremdheit*), надзвичайність (*Außergewöhnlichkeit*) – обставини не можуть бути прийняті до уваги боржником у зв'язку з їх незвичайністю та рідкістю, вони не відносяться до звичайного життєвого ризику.

Одне з найбільш невизначених понять непереборної сили міститься в англійському праві. Це є зрозумілим, враховуючи те, що протягом багатьох століть можливість звільнення сторін договору від відповідальності взагалі не визнавалася.

Поняття «непереборна сила» («форс-мажор») не є правовим поняттям, розробленим англійською юриспруденцією, однак воно відоме англійській судовій практиці, оскільки було введено в договори іноземними партнерами. Вперше суди Англії стикнулися з ним лише на початку 19 ст.

---

¹²⁰ Наводиться за : Коршунова Н. П. *Обстоятельства, освобождающие от ответственности за нарушение договора* : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Московская государственная юридическая академия. – М., 2007. – С. 164-165.

Поряд із поняттям форс-мажору судовій практиці Англії відомі й інші терміни, що звільняють боржника від відповідальності: Act of God, the Queen's Enemies, vis major, unavoidable cause beyond our reasonable control¹²¹.

Act of God – це надзвичайна обставина, яка є непередбачуваною та невідворотною; або нещасний випадок, викликаний стихійним лихом без людської волі, який навіть за крайньої дбайливості не можна було передбачити. До обставин Act of God відносять лише природні катаклізми, зокрема, шторм на морі, землетрус, надзвичайний мороз, пожежа через потрапляння блискавки тощо.

Крім Act of God в якості обставини, що звільняє від відповідальності, англійське право визнає також Act of the King/Queen's Enemies, під якими розуміють військові вторгнення.

В зв'язку з тим, що наведені поняття трактують надзвичайно вузько, в судовій практиці отримало широке застосування поняття «force majeure». Його визначення відсутнє, однак одностайно визнається, що це поняття ширше за Act of God та Act of the King/Queen's Enemies.

Варто звернути увагу на те, що в англійському праві звільнення від відповідальності через вказані обставини можливе лише, якщо сторони вказали це в договорі.

Значний інтерес представляє регулювання непереборної сили в міжнародно-правових актах. В літературі висловлюється думка про те, що національне законодавство ряду країн не приймає до

---

¹²¹ Коршунова Н. П. Обстоятельства, освобождающие от ответственности за нарушение договора : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Московская государственная юридическая академия. – М., 2007. – С. 169.

уваги потреби міжнародного торгового обороту, саме тому, зазвичай, в міжнародних договорах вказуються норми, що стосуються наслідків настання обставин непереборної сили¹²².

Таке регулювання міститься і в вже згаданій Віденській Конвенції. Як зазначається в літературі, в ст. 79 та ст. 80 Віденської Конвенції використовується самостійна формула звільнення від відповідальності, яка хоч і опирається на різноманітні концепції, що склалися в праві різних країн, однак не може бути прирівняна до жодного з інститутів національного права¹²³. Канашевський В. О. зазначає, що керуючись бажанням надати конвенції більшої гнучкості і таким чином універсальності, розробники використали абстрактне поняття замість «форс-мажор» та «непереборна сила»¹²⁴.

В п. 1 ст. 79 передбачено, що сторона не несе відповідальності, якщо доведе, що воно було викликано перешкодою поза її контролем і що від неї не можна було розумно очікувати прийняття цієї перешкоди до уваги при укладенні контракту або ж уникнення або подолання цієї перешкоди або його наслідків. При цьому звільнення від відповідальності стосується лише обов'язку відшкодувати збитки на основі Віденської Конвенції (п. 5 ст. 79), воно не зачіпає жодних інших прав сторін у випадку порушення договору.

Деякі науковці вважають, що поняття «перешкода поза контролем сторони» та «непереборна сила» тотожні¹²⁵. На нашу думку, така позиція не є обгрунтованою. В науковій літературі

---

¹²² Каплунова Е. С. Непреодолимая сила и смежные с ней понятия : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Томский государственный у-т. – Томск, 2005. – С. 94.

¹²³ Венская конвенция о договорах международной купли-продажи товаров. Комментарий. – М. : Юрид. лит., 1994. – С. 183.

¹²⁴ Канашевский В. А. Международные сделки: правовое регулирование / В. А. Канашевский – М. : Международные отношения. – 2016 – С. 80-81.

¹²⁵ Див., зокрема : Дмитриева О. В. Ответственность без вины в гражданском праве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Санкт-Петербургский университет экономики и финансов. – СПб, 1996. – С. 38.

доречно звертається увага на те, що в ст. 79 сформульовано таку ознаку обставини, що перешкоджає виконанню договору, як невідворотність, але немає вказівок на її надзвичайний характер, на відміну від положень законодавства країн континентальної Європи¹²⁶. Це дозволяє зробити висновок про звільнення від відповідальності не лише за наявності обставин непереборної сили (як це має місце в українському законодавстві), але й у випадку відсутності надзвичайності. До того ж у Конвенції розуміються не тільки обставини, що виникли після укладення договору, але й ті, які існували на момент його укладення¹²⁷.

Отже, для звільнення від відповідальності за невиконання договору сторона повинна довести, що:

1) Причиною невиконання стала перешкода поза її контролем, що дозволяє казати про об'єктивний характер перешкоди¹²⁸.

2) Від неї не можна було розумно очікувати прийняття даної перешкоди до уваги при укладенні договору (непередбачуваність). Наприклад, рішенням МКАС від 02.03.1995 р. у справі № 149/1994, в якій доводи відповідача, який посилався на збільшення зарплати, тарифів та цін в Україні, що спричинило підвищення ціни за договором, є форс-мажорним, були визнані безпідставними. Суд

---

¹²⁶ Мусин В. А. О некоторых обстоятельствах освобождения от ответственности за неисполнение договора международной купли продажи товаров // Венская конвенция о договорах международной купли-продажи товаров : практика применения в России и за рубежом / отв. ред. А. С. Комаров. – М. : Волтерс Клувер, 2007. – С. 61; Коршунова Н. П. Обстоятельства, освобождающие от ответственности за нарушение договора : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Московская государственная юридическая академия. – М., 2007. – С. 54-55.

¹²⁷ Венская конвенция о договорах международной купли-продажи товаров. Комментарий : – М. : Юрид. лит., 1994. – С. 184.

¹²⁸ Коршунова Н. П. Обстоятельства, освобождающие от ответственности за нарушение договора : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Московская государственная юридическая академия. – М., 2007. – С. 55.

визнав, що укладаючи договір, відповідач повинен був розумно передбачити можливість таких змін¹²⁹.

3) Не можна було розумно очікувати, що вона уникне або подолає дану перешкоду або її наслідки (невідворотність).

Отже, перешкода поза контролем характеризується Віденською Конвенцією як непередбачувана, невідворотна та непереборна обставина.

Варто звернути увагу на те, що п. 3 ст. 79 Віденської Конвенції передбачає, що звільнення від відповідальності поширюється лише на той період, протягом якого існує перешкода, тобто передбачаються наслідки ситуації, коли перешкода для виконання договору носить тимчасовий характер.

Крім того, Конвенція містить додаткову умову звільнення від відповідальності. П. 4 ст. 79 встановлює, що сторона, яка не виконує своє зобов'язання, повинна повідомити іншу сторону про перешкоду і про її вплив на здатність здійснити виконання.

В практиці МКАС неодноразово мали місце ситуації, коли неповідомлення належним чином про настання обставин, що перешкоджають виконанню договору, позбавляло боржника права на звільнення від відповідальності за порушення договору через виникнення таких обставин.

Принципи міжнародних комерційних договорів УНІДРУА 2004 та 2010 років¹³⁰, містять майже аналогічне регулювання (ст. 7.1.7.). В юридичній літературі відмічається, що в даному

---

¹²⁹ Практика Международного коммерческого арбитражного суда. Научно-практический комментарий / Составитель и автор комментария М. Г. Розенберг. – М., 1997. – С. 43-46.

¹³⁰ Принципы международных коммерческих договоров УНИДРУА 2004 / Пер. с англ. А. С. Комарова. – М. : Статут, 2006. – С. 229-233.

документі вдало уникається застосування юридичних термінів, зміст яких по-різному визначається в праві окремих держав, а також використання яких не сприяло б уніфікації правового регулювання¹³¹. Однак варто звернути увагу, що для назви ст. 7.1.7., що регулює питання звільнення від відповідальності, використовується термін «непереборна сила» (*force majeure*) – в коментарі вказується, що його було обрано тому, що він широко відомий в міжнародній торговій практиці, що підтверджується включенням до багатьох міжнародних договорів так званого форс-мажорного застереження¹³².

---

¹³¹ Коршунова Н. П. *Обстоятельства, освобождающие от ответственности за нарушение договора* : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Московская государственная юридическая академия. – М., 2007. – С. 57.

¹³² *Принципы международных коммерческих договоров УНИДРУА 2010* / Пер. с англ. А. С. Комарова. – М. : Статут, 2013. – С.242.

2.2. Непереборна сила та неможливість виконання

В юридичній літературі та нормативних актах часто зустрічається змішування понять неможливості виконання та непереборної сили. Тому в доктрині і на практиці виникає питання про їх співвідношення.

Питання неможливості виконання є досить складним та багаторазово ставало об'єктом дослідження¹³³. Ми обмежимося лише окремими моментами.

Неможливість виконання характеризує ситуації, в яких виконання боржником обов'язків, що випливають із закону або договору, стало неможливим¹³⁴. В науковій літературі вказується, що поняття неможливості виконання є збірним, оскільки ця неможливість пов'язується з різними фактами, що перешкоджають нормальній динаміці зобов'язання¹³⁵.

В юридичній літературі були розроблені наступні види неможливості, в залежності від обраного критерію:

1. В залежності від моменту виникнення – до чи після укладення договору – т. зв. первісна та наступна неможливість¹³⁶. Причому

---

¹³³ Див., зокрема : Будман Ш. И., Павлодский Е. А. Невозможность исполнения обязательств в современном договорном праве // Проблемы современного гражданского права. М. : Городец, 2000. – С. 223 – 235; Генкин Д. М. К вопросу о влиянии на обстоятельство невозможности исполнения // Сборник статей по гражданскому и торговому праву. Памяти Г. Ф. Шершеневича. М. : Статут, 2005. – С. 176-201; Камалитдинова Р. А. Развитие доктрины невозможности исполнения обязательств в различных правовых системах // Актуальные проблемы гражданского права : Сборник статей. Вып. 4. Под ред. проф. Брагинского. – М. : Норма, 2002. – С. 111-167.

¹³⁴ Будман Ш. И., Павлодский Е. А. Невозможность исполнения обязательств в современном договорном праве // Проблемы современного гражданского права. М. : Городец, 2000. – С. 223.

¹³⁵ Боднар Т. В. Виконання договірних зобов'язань у цивільному праві : монографія. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – С. 167.

¹³⁶ Див., зокрема: Камалитдинова Р. А. Развитие доктрины невозможности исполнения обязательств в различных правовых системах // Актуальные проблемы гражданского права : Сборник статей. Вып. 4. Под ред. проф. Брагинского. – М. : Норма, 2002. – С. 141; Боднар Т. В. Виконання договірних зобов'язань у цивільному праві : монографія. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – С. 169

первісна неможливість може бути як відомою одній стороні, так і невідомою обом. Варто звернути увагу на те, що наведена позиція не визнається всіма науковцями¹³⁷.

2. В залежності від вини: неможливість виконання може бути обумовлена причинами, що знаходиться в межах вольової сфери боржника (винна неможливість) і не звільняє від відповідальності, або ж причинами зовнішніми, які пов'язані або з випадковими обставинами, або з обставинами непереборної сили (випадкова неможливість), за якої боржник може відкласти виконання або звільнитися від відповідальності¹³⁸.

3. В залежності від причин настання: неможливість фізична (*quae natura*), коли виконання договору залежить від існування конкретної особи або речі, які після укладення договору гинуть; та неможливість юридична (*quae jure impleri non possunt*), коли виконання договору стає юридично неможливим в результаті зміни права. Право може заборонити виконання будь-якої дії, передбаченої договором, або вилучити те, по відношенню до чого боржник зобов'язаний вчинити певні дії або утриматися від них¹³⁹.

4. Також прийнято розрізняти об'єктивну та суб'єктивну неможливість¹⁴⁰. Під суб'єктивною неможливістю варто розуміти

---

¹³⁷ Див., зокрема: Генкин Д. М. К вопросу о влиянии на обстоятельство невозможности исполнения // Сборник статей по гражданскому и торговому праву. Памяти Г. Ф. Шершеневича. М. : Статут, 2005. – С.109-110.

¹³⁸ Боднар Т. В. Виконання договірних зобов'язань у цивільному праві: монографія. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – С. 169; Камалитдинова Р. А. Развитие доктрины невозможности исполнения обязательств в различных правовых системах // Актуальные проблемы гражданского права: Сборник статей. Вып. 4. Под ред. проф. Брагинского. – М. : Норма, 2002. – С. 141.

¹³⁹ Камалитдинова Р. А. Развитие доктрины невозможности исполнения обязательств в различных правовых системах // Актуальные проблемы гражданского права: Сборник статей. Вып. 4. Под ред. проф. Брагинского. – М. : Норма, 2002. – С. 142.

¹⁴⁰ Будман Ш. И., Павлодский Е. А. Невозможность исполнения обязательств в современном договорном праве // Проблемы современного гражданского права. М. : Городец, 2000. – С. 234; Камалитдинова Р. А. Развитие доктрины невозможности исполнения обязательств в различных правовых системах // Актуальные проблемы гражданского права : Сборник статей. Вып. 4. Под ред. проф. Брагинского. – М. : Норма, 2002. – С. 142.

неможливість виконати зобов'язання лише для даного конкретного боржника, а під об'єктивною – таку, яка буде неможлива для будь-якої третьої особи¹⁴¹.

На нашу думку, варто з'ясувати, чи є неможливість виконання зобов'язання обставиною, що звільняє від відповідальності.

В літературі висловлюються різні думки з цього приводу. Зокрема, щодо одного з видів – юридичної неможливості – існує думка, що вона є самостійною та достатньою підставою для звільнення боржника від відповідальності¹⁴². Однак таке твердження викликає ряд заперечень в науковій літературі. Зокрема, зазначається, що виділення юридичної неможливості в якості окремої обставини, що звільняє від відповідальності, тягне за собою питання про виділення фактичної неможливості, а за відсутності відповіді – порушення логіки у відповідній класифікації. По-друге, неможливість виконання може настати як в результаті обставин, що не залежать від волі людей, так і в результаті дій сторін договору або третіх осіб. Однак зобов'язання припиняється лише у випадку, коли жодна із сторін не несе ризик настання відповідної обставини. Але неможливість виконання не завжди пов'язана з наявністю чи відсутністю вини однієї із сторін, наприклад, суб'єкт підприємницької діяльності, як правило, відповідає навіть за неможливість виконання, що виникла випадково.

---

¹⁴¹ Камалитдинова Р. А. Развитие доктрины невозможности исполнения обязательств в различных правовых системах // Актуальные проблемы гражданского права : Сборник статей. Вып. 4. Под ред. проф. Брагинского. – М. : Норма, 2002. – С. 142; Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права. – М., 1994. – С. 300.

¹⁴² Будман Ш. И., Павлодский Е. А. Невозможность исполнения обязательств в современном договорном праве // Проблемы современного гражданского права. М. : Городец, 2000. – С. 231.

В науковій літературі окремо звертається увага на те, що не можна вести мову про неможливість виконання, як про обставину, що автоматично звільняє від відповідальності, оскільки для визнання її такою, необхідно з'ясувати причини її настання, оскільки саме причина має найважливіше значення, а не сама неможливість¹⁴³.

Ще в дореволюційній літературі висловлювалася думка, що поняття непереборної сили та неможливості виконання співвідносяться як причина з наслідком та взаємно не покриваються, оскільки неможливість виконання може існувати і поза дією непереборної сили¹⁴⁴. В сучасний період також висловлюється точка зору з приводу того, що юридичне значення неможливості виконання полягає в тому, що неможливість може бути розглянута на предмет визнання її такою, що обумовлена обставинами непереборної сили, і лише в цій якості вона може слугувати підставою для звільнення від відповідальності¹⁴⁵.

Тобто в певних випадках неможливість буде передумовою звільнення від відповідальності.

Неможливість виконання за загальним правилом є підставою для припинення договірної зобов'язання, але тільки в тому випадку, якщо вона мала місце через обставини, за які жодна із сторін не відповідає. Таке положення закріплене і в законодавстві

---

¹⁴³ Коршунова Н. П. *Обстоятельства, освобождающие от ответственности за нарушение договора* : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Московская государственная юридическая академия. – М., 2007. – С. 33.

¹⁴⁴ Генкин Д. М. *К вопросу о влиянии на обстоятельство невозможности исполнения* // Сборник статей по гражданскому и торговому праву. Памяти Г. Ф. Шершеневича. – М. : Статут, 2005. – С. 176-201.

¹⁴⁵ Коршунова Н. П. *Обстоятельства, освобождающие от ответственности за нарушение договора* : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Московская государственная юридическая академия. – М., 2007. – С. 35.

України, зокрема, у ст. 607 ЦК: зобов'язання припиняється неможливістю його виконання у зв'язку з обставиною, за яку жодна з сторін не відповідає; та в ч. 1 ст. 205 ГК, яка містить більш повне правило: господарське зобов'язання припиняється неможливістю виконання, за які жодна із сторін не відповідає, якщо інше не передбачене законом.

Як справедливо зазначається в юридичній літературі, в ЦК та ГК мається на увазі неможливість виконання зобов'язання в широкому розумінні (як спосіб припинення зобов'язання)¹⁴⁶, коли порушення зобов'язання в натурі не тягне за собою виникнення між сторонами нового зобов'язання по відшкодуванню збитків, сплаті неустойки та ін. Вважається, що таке припинення зобов'язання означає, по суті, звільнення від відповідальності за його порушення, і має місце, коли неможливість викликана обставиною, за яку жодна із сторін не відповідає¹⁴⁷. Тобто для звільнення боржника від відповідальності необхідно встановити та оцінити причини настання неможливості.

Значний інтерес викликає т.зв. юридична неможливість виконання. Це випадок, коли боржник не може виконати зобов'язання в силу розпорядження компетентних органів, що забороняють саме ту дію, що виступає предметом. Вважається, що змішування даних понять відбувається через те, що звільнення від відповідальності за наявності непереборної сили або виникнення

---

¹⁴⁶ Боднар Т. В. Виконання договірних зобов'язань у цивільному праві : монографія. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – С. 171.

¹⁴⁷ Коршунова Н. П. Обстоятельства, освобождающие от ответственности за нарушение договора : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Московская государственная юридическая академия. – М., 2007. – С. 33.

юридичної неможливості може мати місце за наявності причинового зв'язку між цими явищами та невиконанням взятого зобов'язання¹⁴⁸.

Висловлюється думка, що різниця між непереборною силою та юридичною неможливістю полягає в тому, що в першому випадку боржник не може виконати зобов'язання, а в другому – він не має права це робити¹⁴⁹.

Вважається, що за наявності юридичної неможливості немає потреби доводити надзвичайність та невідворотність такого факту для діяльності боржника, оскільки заборона чи обмеження, введені відповідним органом, є достатньою підставою для звільнення від відповідальності¹⁵⁰.

Дискусійним питанням є віднесення до обставин, що звільняють від відповідальності, т. зв. економічної неможливості.

Доктрина «економічної неможливості» була розроблена німецькими юристами після Першої світової війни. Однак вона із самого початку свого існування піддавалася критиці. Економічна неможливість виконання означає, що хоча реальна можливість виконати зобов'язання зберігається незалежно від настання певних

---

¹⁴⁸ Павлодский Е. А. Случай и непреодолимая сила в гражданском праве. – М. : Юрид. лит., 1978. – С. 97.

¹⁴⁹ Брагинский М. И. Категория юридической невозможности исполнения в хозяйственных договорах // Проблемы совершенствования советского законодательства. Тр. ВНИИСЗ. – М., 1984. – № 29. – С. 134. (Наводиться за : Будман Ш. И., Павлодский Е. А. Невозможность исполнения обязательств в современном договорном праве // Проблемы современного гражданского права. – М. : Городец, 2000. – С. 234.

¹⁵⁰ Будман Ш. И., Павлодский Е. А. Невозможность исполнения обязательств в современном договорном праве // Проблемы современного гражданского права. – М. : Городец, 2000. – С. 234.

обставин, за які жодна із сторін не відповідає, але виконання може призвести до неадекватних витрат зі сторони боржника¹⁵¹.

В науковій літературі звертається увага на те, що економічна неможливість (зокрема, у випадку інфляції) у всіх зарубіжних країнах та в міжнародній комерційній практиці сама по собі не визнається обставиною, що звільняє боржника від відповідальності, її розглядають як суттєву зміну обставин¹⁵². Причому кожен правопорядок вирішує цю проблему, використовуючи власні підходи¹⁵³.

---

¹⁵¹ Камалитдинова Р. А. Развитие доктрины невозможности исполнения обязательств в различных правовых системах // Актуальные проблемы гражданского права : Сборник статей. Вып. 4. Под ред. проф. Брагинского. – М. : Норма, 2002. – С. 144.

¹⁵² Коршунова Н. П. Обстоятельства, освобождающие от ответственности за нарушение договора: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Московская государственная юридическая академия. – М., 2007. – С. 36

¹⁵³ Комаров А. С. Конвенция ответственности за неисполнение обязательств в Конвенции ООН о договорах международной купли-продажи товаров. – В кн. : Юридические аспекты осуществления внешнеэкономических связей. – М., 1979. – С. 67.

2.3. Кваліфікація окремих обставин як непереборної сили

Проаналізувавши загальні ознаки непереборної сили та з'ясувавши її сутність, слід дослідити конкретні види обставин, які можуть бути визнані судом непереборною силою. Слід зазначити, що жоден законодавчий акт як в межах національних правових систем, так і міжнародному рівні не містить навіть приблизного переліку обставин непереборної сили. Як доречно вказується в юридичній літературі, це свідчить не до недостатню увагу законодавця до категорії непереборної сили, а пов'язано з необхідністю оцінки обставин в конкретній ситуації¹⁵⁴.

Спроби такого закріплення відомі законодавству, зокрема в ст. 71 Основ 1991 року в якості прикладу непереборної сили були наведені стихійні явища, військові дії та ін. Однак до ЦК України (як і до ЦК РФ), приклади обставин не були включені. Як вже було розглянуто вище, приклади непереборної сили (форс-мажору) запропоновані в ряді нормативно-правових актів. Найбільший інтерес в рамках даного дослідження представляють обставини непереборної сили (форс-мажору), запропоновані в Законі України «Про операції з давальницькою сировиною у зовнішньоекономічних відносинах» (в редакції від 17.03.2009), в п. 1.10. Положення «Про форму зовнішньоекономічних договорів (контрактів)» від 06.09.2001р. № 201 та у Додатку № 2 до Постанови КМУ та НБУ «Про типові форми захисних застережень

---

¹⁵⁴ Коршунова Н. П. Обстоятельства, освобождающие от ответственности за нарушение договора : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Московская государственная юридическая академия. – М., 2007. – С. 184.

у зовнішньоекономічних договорах, які передбачають розрахунки в іноземній валюті» від 21.06.1995р. № 444.

В юридичній літературі обставини непереборної сили за характером впливу на виконання договору, зазвичай, поділяються на три основні групи:

- 1) стихійні природні явища;
- 2) обставини публічного (суспільного) характеру;
- 3) дії влади¹⁵⁵.

Також зустрічається виділення форс-мажорних обставин в залежності від конкретної обставини (наприклад, юридичний, валютний форс-мажор та ін.).

На нашу думку, класифікація на вказані три групи є найбільш вдалою, тому необхідно систематизувати обставини непереборної сили наступним чином:

- 1) *стихійні явища* (землетруси, паводки, смерчі, виверження вулканів, снігові завали та інші подібні природні катаклізми);
- 2) *обставини суспільного життя* (військові дії, епідемії, великомасштабні страйки, революції, пожежі, розірвання дипломатичних відносин та ін.);
- 3) *заборонні заходи державних органів* (оголошення карантину, заборона перевезень, заборона торгівлі тощо).

Перейдемо до аналізу окремих обставин непереборної сили.

---

¹⁵⁵ Див., зокрема : Белов А. П. Освобождение от ответственности за нарушение внешнеторговой сделки. Право и практика // Право и экономика. – 1999. – № 11; Варкалло В. Ответственность по гражданскому праву. – пер. с польск. – М. : Изд-во «Прогресс», 1978. – С. 296; Сергеев В. И. «Обвал» финансового рынка и обстоятельства непреодолимой силы (теоретические аспекты и практические рекомендации) // Законодательство. – 1998. – № 11. – С. 7; Кокот К. Форс-мажорне застереження у зовнішньоекономічному контракті : проблеми формулювання // Юридичний журнал, 2003. - № 11 (17). – С. 71.

Віднесення до обставин непереборної сили стихійних природних явищ у вітчизняному та іноземному праві є загальноновизнаним. До таких обставин можуть бути віднесені урагани, циклони, снігові буревії, землетруси, цунамі, паводки тощо. Однак вказані обставини не завжди будуть визнаватися непереборною силою, а лише якщо будуть відповідати всім ознакам непереборної сили та за наявності причинного зв'язку між їх дією на порушенням договору.

При кваліфікації окремих природних явищ у якості непереборної сили має значення як їх зовнішній характер, так і не включення їх в сферу нормального життєвого ризику. Погана погода, наприклад, за загальним правилом не визнається обставиною непереборної сили, на відміну від надзвичайних погодних умов та явищ.

Тобто, виникнення таких обставин не звільняє автоматично від відповідальності, вони мають відповідати визначеним законом ознакам, а також безпосередньо вплинути на невиконання зобов'язання.

Більш спірним у вітчизняній науковій літературі є питання про включення до обставин непереборної сили суспільних явищ, таких як страйки, епідемії, військові дії, терористичні акти тощо. В зарубіжних країнах це ніколи не викликало заперечень¹⁵⁶. Ще в римському приватному праві обставинами непереборної сили визнавалися соціальні явища, до яких відносилися, зокрема, збройний напад банди, крадіжка, поєднана з насильством і т.п.¹⁵⁷.

---

¹⁵⁶ Комаров А. С. Ответственность в коммерческом обороте. – М. : Юрид. лит., 1991. – С. 95-96.

¹⁵⁷ Дмитриева О. В. Ответственность без вины в гражданском праве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Санкт-Петербургский университет экономики и финансов. – СПб, 1996. – С. 121.

В сучасній зарубіжній літературі вважається, що військові дії, заворушення, блокади та страйки безумовно являються обставинами непереборної сили¹⁵⁸. В науці ж радянського цивільного права протягом тривалого періоду панувала думка, що саме поняття непереборної сили, що використовується буржуазним правом, відображає анархію та стихійність буржуазного господарства, у зв'язку з чим підкреслювалася недопустимість посилення на соціальні явища як на непереборну силу, оскільки соціалістичне господарство засновано на плані та укладені на його основі договори завжди можуть бути виконанні¹⁵⁹. За даних обставин саме поняття непереборної сили розглядалося як чуже для радянського цивільного права, до обставин непереборної сили з натяжкою відносили навіть стихійні явища, тому не дивно, що значення непереборної сили не надавалося соціальним явищам¹⁶⁰.

На подальший розвиток поняття непереборної сили значний вплив здійснила Велика Вітчизняна війна, під час якою у зв'язку з масовими руйнаціями гостро постало питання про віднесення війни до обставин непереборної сили. Судова практика у військові роки пішла шляхом визнання непереборною силою і обставин, пов'язані з війною¹⁶¹. Однак у деяких нормативних актах України війну та військові дії необґрунтовано виносять за межі поняття

---

¹⁵⁸ Комаров А. С. Ответственность в коммерческом обороте. – М. : Юрид. лит., 1991. – С. 74-75.

¹⁵⁹ Туманов В. А. Понятие непреодолимой силы в гражданском праве // Вопросы советского гражданского права (сборник статей). – М., 1955. – С. 98.

¹⁶⁰ Дмитриева О. В. Ответственность без вины в гражданском праве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Санкт-Петербургский университет экономики и финансов. – СПб, 1996. – С. 122.

¹⁶¹ Дмитриева О. В. Ответственность без вины в гражданском праве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Санкт-Петербургский университет экономики и финансов. – СПб, 1996. – С. 122; Коршунова Н. П. Обстоятельства, освобождающие от ответственности за нарушение договора : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Московская государственная юридическая академия. – М., 2007. – С. 187.

непереборної сили, зокрема, в ст. 176 КТМ України зазначається, що перевізник відповідає за втрату, нестачу і пошкодження прийнятого для перевезення вантажу, якщо не доведе, що це сталося не з його вини, зокрема, внаслідок: 1) дії непереборної сили; ... б) воєнних дій, терористичних актів, народних заворушень та ін.

Що стосується зарубіжних країн, то, зокрема, за правом Німеччини війни, військові дії або загроза настання війни, внутрішні заворушення та стан громадянської війни відносяться до обставин непереборної сили; однак не будь-яка з названих обставин завжди може бути визнана непереборною силою, наприклад, якщо громадянська війна триває протягом тривалого часу, то вона втрачає ознаку непередбачуваності, а тому не може бути кваліфікована як непереборна сила¹⁶².

Насьогодні в науковій літературі майже всіма визнається, що до обставин непереборної сили відносяться як природні, так і суспільні явища¹⁶³. Але стосовно окремих суспільних явищ в

---

¹⁶² Коршунова Н. П. *Обстоятельства, освобождающие от ответственности за нарушение договора* : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Московская государственная юридическая академия. – М., 2007. – С. 187.

¹⁶³ Див., зокрема : Мусин В. А. *О некоторых обстоятельствах освобождения от ответственности за неисполнение договора международной купли продажи товаров // Венская конвенция о договорах международной купли-продажи товаров : практика применения в России и за рубежом* / отв. ред. А. С. Комаров. – М. : Волтерс Клувер, 2007. – С. 61; Брагинский М. И., Витрянский В. В. *Договорное право. Книга первая : Общие положения*. 3-е изд., стер. – М. : Статут, 2008. – С. 757; Комаров А. С. *Ответственность в коммерческом обороте*. – М. : Юрид. лит., 1991. – С. 79; Поєдинок В. В. *Правове регулювання зовнішньоекономічної діяльності* : навч. посібник. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – С. 120; Примак В. Д. *Вина і добросовісність у цивільному праві (теорія, законодавство, судова практика)*. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 406-407; *Научно-практический комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации, части первой. Постатейный* / Под ред. В. П. Мозолина, М. Н. Малеиной. – М. : НОРМА, 2004. – С. 508; *Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации, части первой. Постатейный*. 3-е издание, исправленное, переработанное и дополненное / Под ред. О. Н. Садикова. – М. : КОНТРАКТ, ИНФРА-М, 2005. – С. 568.

науковій літературі та на практиці існують певні розбіжності. Тому вважаємо за доцільне розглянути деякі з них детальніше.

Досить поширеним явищем в наші дні є страйки. В юридичній літературі поширеною є думка, що немає підстав відносити страйки до непереборної сили, оскільки порядок їх проведення чітко регулюється законодавством¹⁶⁴. Однак з такою позицією важко погодитися, оскільки вона справедлива лише по відношенню до підприємства самого боржника. В подібній ситуації відсутній зовнішній характер обставини, а сам страйк знаходиться в сфері ризику боржника. З цієї ж причини не можна погодитися з тим, що до непереборної сили відносяться різні трудові конфлікти, що мають місце на підприємстві боржника¹⁶⁵. Якщо ж страйк має місце на підприємстві третьої особи, то він цілком може стати надзвичайним та невідворотним для боржника, а тому може бути визнаний непереборною силою¹⁶⁶.

Існує думка, що непереборною силою може визнаватися лише страйк цілих промислових галузей, великомасштабні страйки, а локальний страйк, тобто лише однієї організації, не можна відносити до форс-мажорних обставин, оскільки він може бути умисно спровокованим¹⁶⁷. Така позиція є слушною, однак було б невірним при оцінці страйків вирішальну роль відводити лише їх

---

¹⁶⁴ Коршунова Н. П. *Обстоятельства, освобождающие от ответственности за нарушение договора : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Московская государственная юридическая академия.* – М., 2007. – С. 188.

¹⁶⁵ Комаров А. С. *Ответственность в коммерческом обороте.* – М. : Юрид. лит., 1991. – С. 79.

¹⁶⁶ Коршунова Н. П. *Обстоятельства, освобождающие от ответственности за нарушение договора : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Московская государственная юридическая академия.* – М., 2007. – С. 189.

¹⁶⁷ Див., зокрема : Мілаш В. С. *Правові особливості захисного застереження як умови зовнішньоекономічного договору : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого.* – Харків, 2002. – С. 119.

масштабу, важливо також враховувати приналежність страйку до сфери ризику боржника.

Таким чином питання про кваліфікацію страйку залежить від того, де та в якому масштабі він відбувся, а в якості непереборної сили може розглядатися лише страйк на підприємстві третіх осіб. Крім того, для визнання страйку непереборною силою, необхідно враховувати, що він повинен створити об'єктивну неможливість виконання зобов'язання.

Окремо варто окреслити проблему страйків через невиконання заробітної плати, які є досить поширеними. По-перше, з точки зору трудового законодавства подібні ситуації взагалі не є страйками, оскільки відсутній колективний трудовий спір, а по-друге, невиконання заробітної плати прямо вказує на вину роботодавця, бо таке положення справ об'єктивно можна відвернути¹⁶⁸.

Досить часто до обставин непереборної сили відносять дії органів влади. Найчастіше вони проявляються у встановленні заборони експорту або імпорту, переводу за кордон іноземної валюти, обмеження у здійсненні певного виду господарської діяльності тощо¹⁶⁹. В юридичній літературі доречно вказується, що в разі, якщо така заборона може бути подолана за допомогою отримання відповідного дозволу (ліцензії), то для контрагентів доцільно вирішити у договорі, яка із сторін бере на себе відповідальність за отримання такого дозволу¹⁷⁰.

---

¹⁶⁸ Коршунова Н. П. Обстоятельства, освобождающие от ответственности за нарушение договора : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Московская государственная юридическая академия. – М., 2007. – С. 190.

¹⁶⁹ Комаров А. С. Ответственность в коммерческом обороте. – М. : Юрид. лит., 1991. – С. 79-80.

¹⁷⁰ Комаров А. С. Ответственность в коммерческом обороте. – М. : Юрид. лит., 1991. – С. 80.

Однак слід розглянути можливість кваліфікації у якості непереборної сили відмову компетентних органів влади у видачі (або призупиненні) експортної ліцензії. Подібні ситуації часто виникають на практиці, тому неодноразово ставали предметом дискусій.

Висловлюється точка зору, відповідно до якої, якщо підприємство не отримало ліцензію на здійснення певного виду діяльності, то така ситуація має розглядатися як початкова неможливість виконання¹⁷¹. З цим не можна не погодитися, однак варто з'ясувати, чи можна її розглядати в якості обставин непереборної сили. Окремі автори пропонують на законодавчому рівні виключити з обставин непереборної сили неотримання ліцензії за існуючої системи ліцензування¹⁷².

В літературі доречно звертається увага на те, що треба, перш за все з'ясувати, чим обумовлена відмова у видачі ліцензії.

Якщо у видачі експортної ліцензії на певні продовольчі товари було відмовлено через те, що внаслідок посухи та неврожаю, уряд був змушений зняти продовольчий товар з експорту та направити на внутрішній ринок, то визнання дій органів влади в якості непереборної сили для організації-експортеру, не викликає заперечень¹⁷³. Якщо ж підставою для відмови у видачі експортної ліцензії стало порушення експортером певних правил, що

---

¹⁷¹ Будман Ш. И., Павлодский Е. А. Невозможность исполнения обязательств в современном договорном праве // Проблемы современного гражданского права. – М. : Городец, 2000. – С. 243.

¹⁷² Коршунова Н. П. Обстоятельства, освобождающие от ответственности за нарушение договора : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Московская государственная юридическая академия. – М., 2007. – С. 206.

¹⁷³ Мусин В. А. О некоторых обстоятельствах освобождения от ответственности за неисполнение договора международной купли продажи товаров // Венская конвенция о договорах международной купли-продажи товаров : практика применения в России и за рубежом / отв. ред. А. С. Комаров. – М. : Волтерс Клувер, 2007. – С. 63; Комаров А. С. Ответственность в коммерческом обороте. – М. : Юрид. лит., 1991. – С. 80.

відносяться до зовнішньоекономічної діяльності (митні, валютні та ін.), то очевидно, що заборонні заходи викликані винною поведінкою самого експортера.

Щодо імпоротної ліцензії, то у відповідності з практикою, що склалася в МКАС, відсутність такої ліцензії, сама по собі, на відміну від експортної, не перешкоджає ввезенню товару на територію держави, тому відмова у видачі імпоротної ліцензії не може розглядатися як обставина непереборної сили¹⁷⁴.

Отже, якщо неотримання ліцензії чи інших дозвільних документів викликано діями або бездіяльністю боржника, тому про непереборну силу мова не йдеться.

Варто зазначити, що МТП не відносить відсутність дозволів, ліцензій, в'їзних віз або дозволів на перебування, або ухвал, необхідних для виконання договору, та які повинні видаватися будь-якими державними органами в країні контрагента, що претендує на звільнення від відповідальності.

В науковій літературі окремо увага звертається на правові наслідки введення державних (урядових) обмежень для звільнення від відповідальності за невиконання договорів державними організаціями, що здійснюють комерційну діяльність. В зарубіжній правовій доктрині переважає підхід, заснований на принципі поваги до юридичного відділення державної організації від держави та визнання, що за звичайних умов дії державних органів повинні вважатися обставинами «форс-мажору» по відношенню до цих

---

¹⁷⁴Мусин В. А. О некоторых обстоятельствах освобождения от ответственности за неисполнение договора международной купли продажи товаров // Венская конвенция о договорах международной купли-продажи товаров: практика применения в России и за рубежом / отв. ред. А. С. Комаров. – М. : Волтерс Клувер, 2007. – С. 63.

організацій¹⁷⁵. Однак окремі автори наголошують на тому, що не всі акти державної влади повинні розглядатися як форс-мажорна обставина для державної організації, уряд якої їх приймає. Зокрема, в юридичній літературі пропонується наступна схема підходу до вирішення даного питання¹⁷⁶.

А – акти держави у формі адміністративних актів.

1. Беручи до уваги презумпцію, що держава не буде змушувати свої виконавчі органи діяти на шкоду власним організаціям, адміністративні акти не повинні визнаватися форс-мажором.

2. Дана презумпція не повинна застосовуватися, якщо безумовно очевидним є (або може бути доведено державною організацією), що прийняття адміністративного акту було викликано загальними міркуваннями, не пов'язаними з даним контрактом або категорією контрактів.

3. Незважаючи на правило, закріплене в п. 2, презумпція, передбачена в п. 1 має застосовуватися, якщо компанія-контрагент державної організації доведе, що у випадку, який її стосується, загальні міркування не були головною причиною прийняття рішення.

Б - акти держави у формі законів.

1. Якщо мова йде не про закон загального характеру, а про закон, прийнятим по окремому випадку, то повинні застосовуватися правила, викладені в розділі А.

---

¹⁷⁵ Комаров А. С. Ответственность в коммерческом обороте. – М. : Юрид. лит., 1991. – С. 80-81.

¹⁷⁶ Bockstiegel K. H. The Legal Rules Applicable to International Commercial Arbitration involving States or State-controlled Enterprises. 60 years on a Look at Future. ICC Publication No 412, Paris 1984, p. 140 // Наводиться за : Комаров А. С. Ответственность в коммерческом обороте. – М. : Юрид. лит., 1991. – С. 81.

2. Закон загального характеру, який в силу визначення має загальне значення, повинен, в принципі, визнаватися в якості форс-мажору.

3. Попереднє правило не застосовується, але якщо окреме підприємство-контрагент державної організації надасть очевидний доказ того, що невиконання договірної зобов'язання було в інтересах держави, і саме ця обставина зіграла роль у прийнятті даного закону.

Викладений підхід викликає певні критичні зауваження, через певну односторонність позиції автора. Однак в науковій літературі справедливо звертається увага на те, що наведена схема, розроблена на базі практичних справ, що виникають в сфері міжнародного комерційного арбітражу, в загальних рисах реально відображає сформульований в західній юриспруденції підхід, який особливо яскраво проявляється не тільки традиційно по відношенню до країн колишнього СРСР, але й у зв'язку з державними заходами у сфері міжнародної торгівлі, які провадяться країнами, що розвиваються¹⁷⁷.

Окремі автори визначальним критерієм для кваліфікації актів влади в якості непереборної сили вважають їх правомірність¹⁷⁸. Противники такого підходу вказують на відсутність в законі відповідної ознаки.

На перший погляд, з цим можна погодитися, оскільки легальне визначення непереборної сили дійсно не містить такої

---

¹⁷⁷Комаров А. С. Ответственность в коммерческом обороте. – М. : Юрид. лит., 1991. – С. 81-82.

¹⁷⁸Сергеев В. И. «Обвал» финансового рынка и обстоятельства непреодолимой силы (теоретические аспекты и практические рекомендации) // Законодательство. – 1998. – № 11. – С. 8.

характеристики, однак варто звернути уваги на те, що ГК взагалі не регулює специфіку юридичного форс-мажору. Крім того, в ГК не врегульовані й інші ознаки, які, тим не менш, необхідні для кваліфікації обставин в якості непереборної сили. Тому одного лише посилання на неврегульованість в законі недостатньо. Крім того, правомірність або неправомірність акта влади не має жодного значення, оскільки кожен учасник комерційного обороту зобов'язаний до відміни або визнання акту влади неконституційним підпорядковуватися йому.

В науковій літературі цілком обґрунтовано вказується на те, що вирішальним критерієм при кваліфікації актів влади в якості обставин непереборної сили має бути їх надзвичайність, оскільки невідворотність існує майже завжди¹⁷⁹.

В юридичній літературі адміністративні акти, як і акти втручання органів влади, в разі відповідності встановленим ознакам, варто визнавати обставинами непереборної сили та звільняти боржника від відповідальності. Міжнародна Торгова Палата пішла саме по такому шляху, пропонуючи включати до переліку обставин, що звільняють від відповідальності, як законні, так і незаконні дії влади¹⁸⁰.

Аналізуючи типові обставини непереборної сили, варто звернутися і до тих обставин, які не можуть бути визнані такими й, відповідно, не можуть звільнити боржника від відповідальності за

---

¹⁷⁹ Коршунова Н. П. *Обстоятельства, освобождающие от ответственности за нарушение договора* : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Московская государственная юридическая академия. – М., 2007. – С. 196.

¹⁸⁰ *Форс-мажорные обстоятельства*. Публикация № 421 (Е). Серия: «Издания Международной Торговой Палаты». – Пер. с англ. – М. : Издательство АО «Консалтбанкир», 1997. – С. 19.

порушення ним договірною зобов'язання за законом. Перелік таких обставин, на відміну від тих, які можуть бути непереборною силою, отримав законодавче закріплення в ч. 2 ст. 218 ГК України. До них відносяться: порушення зобов'язань контрагентами правопорушника; відсутність на ринку потрібних для виконання зобов'язання товарів; відсутність у боржника необхідних коштів.

Однією з різновидів «об'єктивних теорій» є теорія «професійного ризику», що відносить до явищ непереборної сили всі ті події, що не належать до числа більш чи менш часто виникаючих під час експлуатації підприємства подій і тому не можуть бути наперед враховані підприємцем¹⁸¹.

Якщо слідувати даній теорії, всі ті обставини, які не визнаються непереборною силою, відповідно до ГК, визначають виробничий (підприємницький) ризик даного підприємства. Зокрема, підприємницьким ризиком є «порушень зобов'язань зі сторони контрагентів боржника, відсутність на ринку необхідних товарів, відсутність у боржника коштів», оскільки всі ці обставини закон виключив зі сфери поняття непереборної сили.

Окремі автори вважають, що вказані обставини не вважають непереборною силою через їх ординарність, звичайність, надзвичайну поширеність у сфері господарювання, а також наявність у розпорядженні господарюючих суб'єктів ефективних економічних інструментів, здатних подолати відповідні труднощі¹⁸². Цілком обґрунтовано зазначається, що відсутність у

---

¹⁸¹Назыков А. А. Оговорка о неизменности обстоятельств и ее рецепция в российском гражданском праве. Дис. ... канд. юрид. наук. Ростов-на-Дону, 2007. – С. 107-108.

¹⁸²Примаков В. Д. Вина і добросовісність у цивільному праві (теорія, законодавство, судова практика). – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 401.

боржника коштів та відсутність на ринку потрібних товарів не мають ознак виключності та непереборності, оскільки кошти завжди перебувають у обігу¹⁸³, а товари, що визначені родовими ознаками, можуть бути придбані боржником у третіх осіб¹⁸⁴.

В науковій літературі доречно зазначається, що винесення вказаних обставин за межі непереборної сили має спонукати сторони до обачливості в своїй діяльності¹⁸⁵.

Щодо відсутності грошових коштів, то за певних обставин можна вести мову про тимчасову неможливість платежу, але ніяк не про припинення грошового боргу неможливістю сплати коштів і не про обставини непереборної сили¹⁸⁶. Це підтверджується і матеріалами судової практики. Зокрема, у справі № 415/56/03, що розглядалася Міжнародним арбітражним судом при БілТПП, покупець (відповідач), перерахував лише частину ціни за товар з порушенням строку, а іншу частину не сплатив до часу подання позову. Відповідач визнав основний борг, однак посилався на настання форс-мажорних обставин, які виключили можливість здійснення оплати грошових коштів. В якості форс-мажору відповідач назвав те, що швейцарський банк заблокував його рахунки, що було підтверджено сертифікатом торгово-промислової палати Швейцарії. Суд у своєму рішенні зазначив, що ні Віденська Конвенція, ані білоруське право, яке було визнано таким, що буде застосовуватися,

---

¹⁸³ Брагинский М. И., Витрянский В. В. Договорное право. Книга первая: Общие положения. 3-е изд., стер. – М. : Статут, 2008. – С. 758.

¹⁸⁴ Див., зокрема: Коршунова Н. П. Обстоятельства, освобождающие от ответственности за нарушение договора : дис. ...канд. юрид. наук : 12.00.03 / Московская государственная юридическая академия. – М., 2007. – С. 202-203.

¹⁸⁵ Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т. / За відповід. ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – Т. II. – С. 138.

¹⁸⁶ Коршунова Н. П. Обстоятельства, освобождающие от ответственности за нарушение договора : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Московская государственная юридическая академия. – М., 2007. – С. 203.

не містять норм, що дозволяють звільнити боржника-відповідача від сплати основного боргу, оскільки за наявності форс-мажорних обставин, боржник може бути звільнений лише від відповідальності за невиконання або неналежне виконання зобов'язання¹⁸⁷.

Варто звернути увагу на те, в ЦК ті самі обставини: порушення зобов'язань контрагентами правопорушника; відсутність на ринку потрібних для виконання зобов'язання товарів; відсутність у боржника необхідних коштів – визначаються як такі, що не вважаються випадком. В науковій літературі зазначається, що така зміна формулювання не відповідає усталеним уявленням про випадок і непереборну силу, оскільки випадок характеризує відсутність вини, а не об'єктивні явища зовнішнього світу¹⁸⁸.

Таким чином як у вітчизняному, так і зарубіжному законодавстві та судовій практиці неоднозначно вирішується питання про віднесення тих чи інших обставин до непереборної сили. В зв'язку з цим, доцільно включити положення про окремі види обставин непереборної сили безпосередньо до ГК та ЦК. Детальне формулювання, на нашу думку, полегшить застосування судами положень ч.2 ст. 218 ГК та ч.1 ст. 617 ЦК, а також сприяти єдиному та правильному розумінню непереборної сили як підстави звільнення від відповідальності учасниками комерційного обороту.

---

¹⁸⁷ Функ Я. И. Курс внешнеэкономического права: основные внешнеэкономические сделки / Я. И. Функ, Д. А. Калимов, В. П. Сергеев ; под общ. ред. Я. И. Функа – М. : Изд-во деловой и учебной литературы, 2007. – С. 170.

¹⁸⁸ Примак В. Д. Вина і добросовісність у цивільному праві (теорія, законодавство, судова практика). – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 401.

Розділ 3. Договірні умови про звільнення від відповідальності за порушення договору.

3.1. Поняття та значення договірних умов про звільнення від відповідальності

Традиційно вважається, що договірна відповідальність пов'язана зі свободою договору, який отримав закріплення і в законодавстві України (ч. 1 ст. 3 ЦК). Загальноприйнятим є виділення різних аспектів свободи договору¹⁸⁹, серед яких на окремому місці стоїть свобода визначення умов (змісту договору) (ст. 627 ЦК та ч. 4 ст. 179 ГК). Саме цей аспект становить найбільший інтерес в рамках даного дослідження, оскільки саме він означає можливість для сторін передбачати в договорі ті умови, що відповідають їх цілям та інтересам, в тому числі й умови, що стосуються відповідальності за порушення договору.

Згідно з законодавством України, межею відповідальності суб'єкта господарювання визнаються обставини непереборної сили. Однак норми законодавства визначають непереборну силу через встановлення критеріїв та ознак, не вказуючи прямо, які саме обставини маються на увазі. Наслідком є те, що в правозастосовчій практиці часто виникають складнощі при віднесенні тих чи інших фактів до обставин непереборної сили. Ситуація ще ускладнюється,

---

¹⁸⁹ Див., зокрема : Гражданское право. В 4 т. Т. 3 : Обязательственное право. Отв. ред. Е. А. Суханов. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Волтерс Клувер, 2007. – С. 177.

коли мова йде про зовнішньоекономічний договір, оскільки такі обставини в кожному правопорядку визначаються по-різному¹⁹⁰.

О. С. Комаров доречно зазначає, що саме прагнення до визначеності у правовідносинах між сторонами договору і не завжди чітке регулювання питань звільнення від відповідальності при неможливості виконання зобов'язання призвели до широкого застосування в комерційній практиці договірних умов про звільнення від відповідальності за невиконання договору – так званих «форс-мажорних» застережень¹⁹¹.

Договірні умови, що обмежують чи виключають відповідальність сторін у випадку порушення зобов'язання, в міжнародній практиці отримали назву «виключних застережень» або «застережень про виключення відповідальності» (exemption clauses)¹⁹².

Поняття виключного застереження наводиться, зокрема в ст. 7.1.6 Принципів УНІДРУА. Під виключними застереженнями слід розуміти умови, що безпосередньо обмежують або виключають відповідальність сторони, що не виконала зобов'язання. Такі застереження можуть бути виражені в різноманітних формах, наприклад, у вигляді фіксації певної суми, встановлення верхньої межі суми, крім того, до виключних застережень також відносять такі договірні умови, які допускають, щоб сторона здійснила

---

¹⁹⁰ Комаров А. С. Ответственность в коммерческом обороте. – М. : Юрид. лит., 1991. – С. 74.

¹⁹¹ Комаров А. С. Ответственность в коммерческом обороте. – М. : Юрид. лит., 1991. – С. 73.

¹⁹² Форс-мажорные обстоятельства. Публикация № 421 (Е). Серия : «Издания Международной Торговой Палаты». – Пер. с англ. – М. : Издательство АО «Консалтбанкир», 1997. – С. 42; Принципы международных коммерческих договоров УНІДРУА 2004 / Пер. с англ. А. С. Комарова. – М. : Статут, 2006. – С. 227.

виконання, що суттєво відрізняється від того, яке інша сторона розумно очікувала¹⁹³.

На основі вищезазначеного можна зробити висновок, що договірні умови про звільнення від відповідальності є більш вузьким поняттям, аніж «виключні застереження», оскільки є різновидом останніх.

Також застереження про звільнення від відповідальності іноді називають захисними застереженнями¹⁹⁴.

В юридичній літературі в цілому спостерігається досить негативний підхід до виключних застережень. Окремі науковці взагалі пропонують називати виключні застереження «недобросовісними умовами договорів». Однак на нашу думку, все ж таки варто розрізняти виключні застереження правомірного характеру та такі застереження, що є несправедливими, оскільки занадто утискають права однієї з сторін.

В юридичній літературі окремо ставиться питання про те, чи не послаблюють умови про звільнення від відповідальності захисну функцію договору, яка є важливим засобом для підтримання та укріплення договірної дисципліни сторін, та полягає в точному та неухильному виконанні сторонами всіх його умов. Ми приєднуємося до позиції, висловленої в науковій літературі, відповідно до якої умови, що обмежують чи виключають

---

¹⁹³ Принципы международных коммерческих договоров УНИДРУА 2004 / Пер. с англ. А. С. Комарова. – М. : Статут, 2006. – С. 227.

¹⁹⁴ Мілаш В. С. Правові особливості захисного застереження як умови зовнішньоекономічного договору : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 2002. – С. 31-32; Договірне право України. Загальна частина : навч. посіб. / Т. В. Боднар, О. В. Дзера, Н. С. Кузнецова та ін. ; за ред. О. В. Дзери. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 541.

відповідальність, здатні укріпити договірну дисципліну, оскільки кожна сторона знає наперед, на що вона може розраховувати у випадку невиконання зобов'язання контрагентом¹⁹⁵.

Варто погодитися з тим, що нормальний розвиток народного господарства неможливий без того, щоб учасники майнового обороту, вступаючи у різні господарські відносини з іншими його учасниками, не враховували можливості непередбачуваних, але «вірогідних» обставин, невігідні наслідки яких вони вимушені взяти на себе¹⁹⁶. Передбачення таких обставин дозволяє мінімізувати відповідальність через договірні умови про звільнення від відповідальності.

Незважаючи на те, що інститут договірної звільнення від відповідальності має досить давні корені, по-справжньому повний та швидкий розвиток він отримав лише з кінця 19 ст. Цьому сприяло декілька факторів. По-перше, це пов'язано із розвитком науково-технічного прогресу, оскільки різко зросли масштаби виробництва, а відповідно і масштаби можливих збитків¹⁹⁷. По-друге, поширенню застережень сприяло широке розповсюдження стандартних форм договорів¹⁹⁸.

Законодавство майже кожної держави дозволяє сторонам узгоджувати такі умови, які можуть як розширяти, так і звужувати

---

¹⁹⁵ Ансон В. Договорное право / Пер. с англ. – М. : Юрид. лит., 1984. – С. 118; Скобелева И. А. Условия договоров об ограничении и исключении ответственности : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова. – М., 2003. – С. 19.

¹⁹⁶ Братусь С. Н. Юридическая ответственность и законность. Очерк теории. – М. : Юрид. лит., 1976. – С. 181.

¹⁹⁷ Кулагин М. И. Предпринимательство и право : опыт Запада / Избранные труды по акционерному и торговому праву. 2-е изд., испр. – М. : «Статут», 2004. – С. 279.

¹⁹⁸ Скобелева И. А. Условия договоров об ограничении и исключении ответственности : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова. – М., 2003. – С. 44.

застосування в конкретному випадку концепцій звільнення від відповідальності, що витікають з норм діючого права¹⁹⁹. Зокрема, ч. 4 ст. 219 ГК дозволяє сторонам передбачити обставини, які через свій надзвичайний характер є підставою для звільнення від господарської відповідальності, чим активно користуються учасники комерційного обороту.

В німецькій цивілістиці умови про звільнення від відповідальності розуміють не як бажання звільнитися від виконання певних договірних зобов'язань, а як бажання відступити від правових наслідків порушення договірною зобов'язання та встановити власні.

В Німеччині допускається врегулювання сторонами договору умов про звільнення від відповідальності, однак для захисту певних категорій осіб від несправедливих утисків їх інтересів існують законодавчі обмеження, наприклад такі застереження не можуть суперечити добрій совісті, сімейним цінностям та моралі.

Але все ж таки умови про звільнення від відповідальності у випадку настання обставин непереборної сили (Höhere-Gewalt-Klauseln) є дуже поширеними. В юридичній літературі виділяють три види умов про непереборну силу: генеральні застереження (які в загальному вигляді посилаються на непереборну силу), спеціальні застереження (що перераховують конкретні обставини) і умови, що об'єднують в собі як вказівку на загальне поняття непереборної сили, так і перелік обставин.

---

¹⁹⁹ Комаров А. С. Ответственность в коммерческом обороте. – М. : Юрид. лит., 1991. – С. 73.

Кожен з цих видів застережень має свої переваги та недоліки. Зокрема, перевага генерального застереження полягає в його простоті та лаконічності, але в той же час виникає багато питань при тлумаченні загального поняття непереборної сили. Спеціальні застереження надають можливість сторонам урегулювати додаткові обставини, що звільняють від відповідальності. Однак якщо вони перетинаються із загальним поняттям непереборної сили, то існує небезпека більш вузького тлумачення поняття непереборної сили в порівнянні з тим, яке встановлене судовою практикою²⁰⁰.

Договірні умови про непереборну силу в праві Німеччини класифікуються на абсолютні та відносні. Перші тягнуть за собою звільнення від відповідальності при настанні обставин непереборної сили незалежно від їх впливу на виконання договірної зобов'язання, другі ж звільняють боржника від відповідальності тільки в тому випадку, якщо обставини, що настали, стали причиною порушення договору.

За правом Франції сторонам дозволяється самостійно визначати в договорі обставини, що звільняють боржника від відповідальності. В доктрині ведуться спори стосовно обґрунтування такого права, але більшість науковців та судова практика схиляється до того, що воно випливає із принципу свободи договору (*autonomie de la volonté*).

До 1874 року застереження про звільнення від відповідальності взагалі не допускалися, вони вважалися

---

²⁰⁰ Коршунова Н. П. *Обстоятельства, освобождающие от ответственности за нарушение договора* : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Московская государственная юридическая академия. – М., 2007. – С. 209.

нікчемними, оскільки, на думку французьких судів, відкривали можливості для серйозних зловживань, сприяли проявам «необережності» та знімали захист, що надавався законом. Але в 1874 році ситуація змінилася, і подібні застереження стали визнаватися дійсними, однак це стосувалося лише тягара доказування – за наявності застереження кредитор мав довести вину боржника, а за відсутності – вина презюмувалася. Після Другої світової війни застереження про звільнення від відповідальності розглядаються з точки зору їх матеріальної дійсності.

Право Франції передбачає застереження за допомогою яких за виключаються наслідки наявності підстав договірної відповідальності, які називаються «форс-мажорними застереженнями» у вузькому розумінні («clause de nonresponsabilité»). Однак допускаються не лише договірні умови, що полегшують відповідальність боржника, але й встановлення в договорі більш суворої відповідальності, наприклад, шляхом закріплення положень про те, що непереборна сила не звільняє боржника від відповідальності.

Англійське право також дозволяє узгодження сторонами умов про звільнення від відповідальності та оцінює їх з позиції відповідності чесній діловій практиці з використанням критерію розумності (Unfair Contract Terms Act 1977)²⁰¹.

---

²⁰¹ Коршунова Н. П. *Обстоятельства, освобождающие от ответственности за нарушение договора* : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Московская государственная юридическая академия. – М., 2007. – С. 63.

Право США містить досить детальне регулювання питання звільнення від відповідальності за порушення договірних умов (гарантій). В США звільнення від відповідальності може бути здійснене тільки прямо вираженими умовами договору²⁰², на відміну від Англії, де допускається звільнення і за подібними обставинами, а не тільки тими, що вказані сторонами²⁰³. Варто звернути увагу на те, що зазвичай, в американському праві уникають використання терміну «форс-мажор», як правило, кажуть про «contingency clauses»²⁰⁴. Хоча зустрічаються і «форс-мажорні застереження»²⁰⁵.

Отже, законодавство розглянутих держав передбачає можливість включити в договір умови про звільнення від відповідальності за порушення договору.

Як вже зазначалося, договірні умови про звільнення від відповідальності на практиці прийнято називати «форс-мажорними застереженнями». В юридичній літературі лунають критичні зауваження стосовно даного терміну. Зокрема, окремі науковці вказують на недоречність використання іншомовних слів²⁰⁶ та пропонують використовувати поняття «застереження про непереборну силу». Деякі пропонують використовувати в договорі поняття «застереження про обмеження». Це аргументується тим, що таке застереження включає в себе інші,

---

²⁰² Комаров А. С. Ответственность в коммерческом обороте. – М. : Юрид. лит., 1991. – С. 151.

²⁰³ Май С.К. Очерк общей части буржуазного обязательственного права. – М. : ВНЕШТОРГИЗДАТ, 1953. – С. 131-132.

²⁰⁴ Коршунова Н. П. Обстоятельства, освобождающие от ответственности за нарушение договора : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Московская государственная юридическая академия. – М., 2007. – С. 210.

²⁰⁵ Комаров А. С. Ответственность в коммерческом обороте. – М. : Юрид. лит., 1991. – С. 74.

²⁰⁶ Див., зокрема : Проблемні питання у застосуванні Цивільного і Господарського кодексів України / Під редакцією Яреми А. Г., Ротаня В. Г. – К. : Реферат, 2005. – С. 210.

додаткові обставини звільнення від відповідальності, яке не відносяться до форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили)²⁰⁷. Однак, не зовсім ясно, що саме обмежує таке застереження – відповідальність чи обставини, що звільняють від неї. Часто пропонується використовувати термін «інші обставини звільнення від відповідальності»²⁰⁸.

Для того, щоб вирішити, яку саме назву доцільно використовувати, варто з'ясувати, який зміст включається у дане поняття. На нашу думку, майже всі спори щодо назви договірних умов про звільнення відповідальності пов'язані з ототожненням поняття «форс-мажор» та «непереборна сила».

В міжнародній комерційній практиці термін «форс-мажор» використовується для зручності - для короткої назви даного застереження²⁰⁹, та означає неможливість виконання договору через непередбачувані події (явища) поза контролем сторін²¹⁰.

Однак «форс-мажор» французькою означає «вища сила» та традиційно перекладається на російську та українську мови як «непереборна сила». І якщо сторони підходять до розуміння форс-мажору саме таким чином, то, по суті, відбувається ототожнення «форс-мажорного застереження» із «застереженням про непереборну силу».

---

²⁰⁷ Захарова О. Н. Непреодолимая сила и гражданско-правовая ответственность. Дис. ... канд. юрид. наук. Иркутск, 2005. – С. 78.

²⁰⁸ Скобелева И. А. Условия договоров об ограничении и исключении ответственности : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова. – М., 2003. – С. 155-156.

²⁰⁹ Форс-мажорные обстоятельства. Публикация № 421 (Е). Серия : «Издания Международной Торговой Палаты». – Пер. с англ. – М. : Издательство АО «Консалтбанк», 1997. – С. 21.

²¹⁰ Rimke, Joern Force majeure and hardship: Application in international trade practice with specific regard to the CISG and the UNIDROIT Principles of International Commercial Contracts / посилання на електронний ресурс: <http://www.cisg.law.pace.edu/cisg/biblio/rimke.html>.

Аналіз та узагальнення практики укладення договорів комерційними юридичними особами свідчить, що дуже поширеним на практиці є спрощене формулювання застереження, коли вказується, форс-мажорними визнаються обставини непереборної сили, а потім наводиться їх приблизний або вичерпний перелік. В такому випадку відповідальність буде наступати на тих же умовах, що передбачені законодавством, тобто за наявності надзвичайних та невідворотних обставин за даних умов (ч. 2 ст. 218 ГК).

У зв'язку з цим у багатьох науковців виникає питання щодо доцільності включення до тексту договору такого форс-мажорного застереження. Навіщо використовувати застереження, якщо і за його наявності, і за відсутності, обставини, що звільняють від відповідальності однакові? Саме тому в юридичній літературі поширеною є думка, що практика використання у договорах форс-мажорних застережень є наслідком невиправданого перенесення іноземного досвіду на вітчизняний ґрунт – законодавство іноземних країн не містить визначення поняття «непереборної сили», тому в договорах сторони вимушені якимось чином його конкретизувати – це робиться шляхом перерахування обставин, які можуть виникнути після укладення договору та призвести до неможливості його виконання²¹¹.

Якщо розглядати поняття «форс-мажор» та «непереборна сила» як тотожні, така позиція є справедливою. Українське законодавство розкриває поняття непереборної сили шляхом перерахування ознак непереборної сили, тому, відповідно, будь-яка

---

²¹¹ Дмитриева О. В. Ответственность без вины в гражданском праве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Санкт-Петербургский университет экономики и финансов. – СПб, 1996. – С. 153-154.

обставина, що відповідає цим ознакам, буде звільняти боржника від відповідальності. Саме тому, на думку багатьох науковців, використання у договорі форс-мажорного застереження з наведенням будь-якого переліку обставин є зайвим.

Однак у зв'язку з нашою позицією про те, що форс-мажор є поняттям більш широким та охоплює поняття «непереборна сила», «форс-мажорне застереження» не тотожне поняттю «застереження про непереборну силу». У зв'язку з цим не доводиться казати про те, що включення до форс-мажорного застереження обставин, які не є непереборною силою, буде суперечити самій назві форс-мажору.

Вважаємо, що договірні умови про звільнення від відповідальності варто називати саме форс-мажорними застереженнями, оскільки вони охоплюють не лише обставини непереборної сили, але й будь-які інші на розсуд сторін.

3.2. Межі встановлення сторонами умов про звільнення від відповідальності

Ч. 4 ст. 219 ГК містить норму, що прямо передбачає можливість сторін передбачати обставини, настання яких звільняє від договірної відповідальності.

Однак закріплені законом принципи автономії волі сторін та свободи договору надають сторонам можливість обмежити або взагалі виключити відповідальність за невиконання договору. Але автономія волі не безмежна – вона зв'язана імперативними нормами, які охороняють, як правило, більш слабку сторону в договорі від зловживань. Обмеження автономії волі сторін пов'язано з тим, що сторона не повинна порушувати свободу інших.

Загальна норма ГК, що встановлює загальне правило, відповідно до якого суб'єкт господарювання за порушення господарського зобов'язання несе господарсько-правову відповідальність, якщо не доведе, що належне виконання зобов'язання виявилось неможливим внаслідок дії непереборної сили, є диспозитивною: якщо інше не передбачено законом або договором.

Аналіз даної статті наводить на думку, що сторони можуть у договорі підвищити, або ж знизити власну договірну відповідальність. Зокрема, сторони можуть передбачити, що боржник буде нести відповідальність за невиконання або неналежне виконання господарського зобов'язання абсолютно у

всіх ситуаціях, навіть за неможливості виконати зобов'язання внаслідок непереборної сили або інших обставин, що не залежать від боржника (випадку). На думку В. В. Вітрянського, який аналізує аналогічне положення, закріплене в ст. 401 ЦК РФ, посилення відповідальності, доведення її до максимального рівня, не суперечить законодавству²¹².

Виникає питання про можливість повністю звільнитися від відповідальності за порушення договору.

На думку окремих науковців, положення ст. 611 ЦК, яке передбачає, що у разі порушення зобов'язання настають правові наслідки, встановлені договором або законом, дозволяє сторонам виключити будь-яку відповідальність за порушення зобов'язання²¹³. Посилання на дану статтю не видається обґрунтованим. Дійсно, передбачені у цій статті правові наслідки є різновидами санкцій за порушення зобов'язань, перелік який не є вичерпним²¹⁴. Однак на нашу думку, ніщо в даній статті не вказує на те, що сторони можуть не передбачити жодних правових наслідків, тим самим звільняючи боржника від договірної відповідальності.

Вважаємо, що положення ч. 2 ст. 218 ГК, в принципі, не заперечує можливість повного звільнення від відповідальності, оскільки законодавець, встановивши, що крім загального правила,

---

²¹² Брагинский М. И., Витрянский В. В. Договорное право. Книга первая : Общие положения. 3-е изд., стер. – М. : Статут, 2008. – С. 760-761.

²¹³ Ашурков О. А. Особенности освобождения от ответственности за неисполнение договорных обязательств в Украине. // Трансформація юридичної відповідальності на сучасному етапі розвитку суспільства : Матеріали науково-практичної конференції. Донецьк, 12 червня 2008 року. – Донецьк : ДонУЕП, 2008. – С. 14-15.

²¹⁴ Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України : у 2 т. / За відповід. ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – Т. II. – С. 129-131.

може застосовуватися щось «інше», надав сторонам широкі можливості по врегулюванню договірної відповідальності.

Однак законодавець встановив певні рамки. Слід погодитися з тим, що реалізація свободи договору при визначенні змісту умови договору про звільнення від відповідальності не означає дозволу на самочинне обмеження сторонами дії інших принципів – зокрема, засад справедливості, розумності й добросовісності²¹⁵.

По-перше, сторони мають враховувати, що відповідно до ч. 3 ст. 216 ГК, у господарському договорі неприпустимі застереження щодо виключення відповідальності виробника (продавця) продукції. Подібна норма міститься в законодавстві майже всіх країн і покликана захистити споживача як більш слабку сторону договору.

По-друге, сторони при формулюванні умови договору про звільнення від відповідальності мають враховувати, що відповідно до ч. 3 ст. 614 правочин, яким скасовується чи обмежується відповідальність за умисне порушення зобов'язання, є нікчемним.

Аналогічне положення міститься, зокрема, і в законодавстві Німеччини. Абз. 3 § 276 НЦУ забороняє звільнення від відповідальності за наявності умислу боржника. При цьому не зачіпаються ситуації, коли виконання договору здійснюється третіми особами, через умисне невиконання зі сторони яких була заподіяна шкода.

Французька судова практика не допускає звільнення від відповідальності не лише за наявності умислу, але й грубої

---

²¹⁵ Примаєк В. Д. Вина і добросовісність у цивільному праві (теорія, законодавство, судова практика). – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 412.

необережності зі сторони боржника. Це аргументується складністю розмежування в договірному праві умислу та грубої необмеженості.

Варто відмітити, що і в національному законодавстві, і у судовій практиці окремих країн спостерігається тенденція до недопущення звільнення від договірної відповідальності за наявності грубої необережності. Виникає питання про доцільність і українському праві поширити заборону також і на грубу необережність.

Для того, щоб дати зважену відповідь на поставлене питання, варто проаналізувати позитивні та негативні риси розширення заборони застережень про звільнення боржника від відповідальності за порушення ним договірного зобов'язання і на грубу необережність.

Аргументом на користь введення такої заборони є, перш за все, те, що умисел та грубу необережність в договірному праві досить важко розмежувати²¹⁶. По-друге, звільнення від договірної відповідальності за умисел та грубу необережність не відповідає основоположному началу права - началу добросовісності та справедливості²¹⁷.

Вважаємо, що договірні умови про звільнення від договірної відповідальності за умисне порушення або порушення внаслідок грубої необережності боржника варто визнавати нікчемними, оскільки, по суті, це такі умови, реалізація яких майже повністю залежить від боржника. В такому випадку боржник може сам

---

²¹⁶ Брагинский М. И., Витрянский В. В. Договорное право. Книга первая: Общие положения. 3-е изд., стер. – М. : Статут, 2008. – С. 758.

²¹⁷ Див., зокрема : Примак В. Д. Вина і добросовісність у цивільному праві (теорія, законодавство, судова практика). – К.: Юрінком Інтер, 2008. – С. 403

визначити, чи буде він виконувати своє договірне зобов'язання, а це недопустимо, оскільки порушує баланс інтересів сторін договору²¹⁸.

Поряд з наведеними аргументами, можна навести і доводи проти цього. По-перше, серйозним недоліком є обмеження принципу свободи договору. Однак подібне обмеження можна визнати виправданим, оскільки, свободу договору допустимо обмежувати з метою захисту більш слабкої сторони комерційного обороту. В разі порушення договору в результаті грубої необережності та звільнення від боржника від відповідальності, на кредитора покладається ризик негативних наслідків, однак це буде явним потуранням недобросовісності боржника, оскільки він нехтує тією мірою обачливості та дбайливості, яку кредитор вправі очікувати від кожного учасника комерційного обороту²¹⁹. В такому випадку є вірогідність зловживань зі сторони боржника.

По-друге, проблеми можуть виникнути і з практичної точки зору, оскільки судовій практиці до сьогодні так і не вдалося виробити чітких критеріїв для розмежування грубої та легкої необмеженості. В кожному окремому випадку визначення того, про яку необережність йде мова, лежить в сфері суддівського розсуду, тому введення заборони на звільнення від договірної відповідальності й за грубу необережність, гостро постане проблема критеріїв розмежування ступенів необережності. Але,

---

²¹⁸ Коршунова Н. П. *Обстоятельства, освобождающие от ответственности за нарушение договора* : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Московская государственная юридическая академия. – М., 2007. – С. 67.

²¹⁹ Примак В. Д. *Вина і добросовісність у цивільному праві (теорія, законодавство, судова практика)*. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 403.

слід визнати, що завданням законодавства є не спрощення роботи суддів, а більш ефективне регулювання комерційного обороту та справедливий розподіл ризику несприятливих наслідків між сторонами договору²²⁰.

Отже, на нашу думку, є доцільним змінити положення ч. 3 ст. 614 і встановити, що правочин, яким скасовується чи обмежується відповідальність за умисне порушення або порушення зобов'язання внаслідок грубої необережності, є нікчемним.

В науковій літературі висловлюється позиція, що сторони, укладаючи договір, не вправі передбачати в ньому умови про повне звільнення від відповідальності за порушення договору. Зазначається, що така умова буде суперечити імперативним нормам: по-перше, нормам-принципам, що визначають основні начала цивільного законодавства, до яких належить і забезпечення відновлення порушених прав та судового захисту; по-друге, право на захист порушеного права само по собі є суб'єктивним цивільним правом, тому відмова особи від здійснення належного їй права не спричиняє припинення цього права, за винятком випадків, передбачених законом (а не договором); по-третє, безумовною перешкодою для включення в договір умови про звільнення від відповідальності за невиконання зобов'язання є імперативна норма про обов'язок боржника відшкодувати кредитору збитки, заподіяні порушенням зобов'язання²²¹.

---

²²⁰ Коршунова Н. П. *Обстоятельства, освобождающие от ответственности за нарушение договора* : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Московская государственная юридическая академия. – М., 2007. – С. 68.

²²¹ Брагинский М. И., Витрянский В. В. *Договорное право. Книга первая : Общие положения*. 3-е изд., стер. – М. : Статут, 2008. – С. 761.

А загалом, можемо приєднатися до даної позиції. Але варто враховувати наступне. Включаючи в договір умову про звільнення відповідальності, сторони тим самим добровільно утискають свої права. Однак це не означає, що кожна сторона тим самим бажає зняти зі свого контрагента будь-яку відповідальність, це певна поступка заради скорішого та більш ефективного виконання договору. Крім того, сторона, яка порушила договір не звільняється від відповідальності просто так, а лише за наявності певних обставин, які визначили обидва контрагенти, та тільки у разі дотримання певної процедури, яка, зазвичай, чітко регламентується. Також варто нагадати, що звільнення від відповідальності не тотожне звільненню від виконання зобов'язання (наприклад, в натурі).

Отже, сторони договору вправі як знижувати, так і підвищувати власну договірну відповідальність, крім того сторону можуть взагалі виключити відповідальність, крім випадків умисного порушення договору.

Ч. 4 ст. 219 ГК встановлює, що «сторони зобов'язання можуть передбачити певні обставини, які через надзвичайний характер цих обставин є підставою для звільнення їх від господарської відповідальності у випадку порушення зобов'язання через дані обставини, а також порядок засвідчення факту виникнення таких обставин». Вважаємо, що дана норма є дуже важливою новелою в законодавстві України.

На думку В. С. Щербини, висловлену у коментарі до ст. 219 ГК, очевидно, що йдеться мова про обставини непереборної сили (форс-мажорні обставини)²²².

Незважаючи на те, що науковцем ототожнюються поняття «непереборна сила» та «форс-мажор», дозволимо собі не погодитися із зробленим ним висновком. Ч. 4 ст. 219 висуває єдину вимогу до вказаних договірних умов – надзвичайних характер. Тому не можна вести мову про обставини непереборної сили, які, відповідно до ч. 2 ст. 218 ГК повинні відповідати ознакам надзвичайності і невідворотності. Більш точним буде казати про те, що в статті маються на увазі лише форс-мажорні обставини, оскільки, як вже було з'ясовано, форс-мажор є поняттям ширшим, аніж непереборна сила. Це відповідає логіці норми, оскільки сторони будуть звільнятися від відповідальності і за наявності обставин, що не є невідворотними. Як вже було з'ясовано раніше, надзвичайність означає незвичайність для тих чи інших умов, що виключає можливість врахування боржником подібної обставини.

Отже, законодавець передбачив певну «нішу» поряд з обставинами непереборної сили, яку можуть зайняти договірні форс-мажорні застереження, або як їх ще іноді називають, договірний форс-мажор.

---

²²² Науково-практичний коментар Господарського кодексу України : 2-е вид., перероб. і допов. / За заг. ред. Г. Л. Знаменського, В. С. Щербини; Кол. авт. : О. А. Беяневич, О. М. Вінник, В. С. Щербина та ін. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 375.

3.3. Сфера застосування форс-мажорних застережень

Зміст форс-мажорних застережень відрізняється в залежності від багатьох обставин, як фактичних, так і юридичних. Серед них в першу чергу варто назвати правовий режим договору, тобто норми права, що має бути застосоване до регулювання неможливості виконання.

Не викликає сумнівів той факт, що чим більш зрозумілі положення по даній проблемі містить позитивне право, тим менше сторони змушені уточнювати свої взаємовідносини в договорі на випадок настання обставин «непереборної сили». Так, особливості регулювання в англо-американському праві проблеми «марності» або «нездійсненності» договору, пов'язані з нею багатоваріантність та широкі можливості суддівського розсуду при правовій кваліфікації відносин контрагентів, зумовили надзвичайну деталізацію змісту «форс-мажорних застережень»²²³. Це, вочевидь, пояснюється намаганням партнерів уникнути застосування до їх правовідносин досить складних, а часто й доволі заплутаних норм, розпорошених по прецедентному праву.

Форс-мажорні застереження активно використовуються всіма учасниками комерційного обороту, як у зовнішньоекономічних договорах (контрактах), так і внутрішньому обороті.

Однак не у всіх випадках такі договірні умови про звільнення від відповідальності є однаково ефективними.

---

²²³ Май С. К. Очерк общей части буржуазного обязательственного права. – М.: ВНЕШТОРГИЗДАТ, 1953. – С.131.

Часто у договорах можна зустріти наступне формулювання: «форс-мажорними визнаються обставини непереборної сили, зокрема/наприклад/як от (наводиться перелік)». Таке формулювання буде означати, що сторони погоджуються на ті обставини, які звільняють від відповідальності згідно з положенням закону. В принципі, ніщо не заважає сторонам звизити форс-мажор лише до обставин непереборної сили.

Однак не все так просто. Практика свідчить про те, що на сучасному етапі розвитку в Україні спостерігається тенденція до розширювального застосування поняття «непереборна сила» в договірних умовах про звільнення від відповідальності, вказують і такі обставини, які, зазвичай, не відносяться до обставин непереборної сили (наприклад, підвищення тарифів, простій виробництва, несвоєчасна подача транспорту та ін.).

У правовій літературі висловлюються різні точки зору стосовно даного питання. Одні науковці вважають, що ніщо не заважає сторонам визначити в договорі ті події та явища, які для конкретних правовідносин вони погоджуються визнавати обставинами непереборної сили. Більш того пропонується навіть внести зміни до законодавства щодо права сторін за взаємною згодою сформулювати форми непереборної сили в договорі.

Інші обмежують таку можливість, вказуючи, що такі обставини повинні відповідати характеристикам непереборної сили, що встановлені законодавцем.

На нашу думку, все залежить від того, хто є сторонами за цим договором, і як вони формулюють відповідну умову договору.

Відносини між українськими учасниками комерційного обороту регламентуються законодавством України. Відповідно, правила про звільнення від відповідальності за невиконання чи неналежне виконання зобов'язань повинні застосовуватися у відповідності з національним законодавством.

Часто сторони, вказують на те, що форс-мажорними визнаються обставини непереборної сили, а потім наводять перелік обставин. Причому, в такому переліку і більшості випадків перераховуються обставини, які не визнаються обставинами непереборної сили, наприклад, страйк на підприємстві боржника.

При цьому не враховується, що ГК містить чітке визначення непереборної сили: надзвичайна та невідворотна за даних умов обставина – і тому, відповідно, не допускає розширеного тлумачення. На це особливо звертається увага в науковій літературі²²⁴. Наслідком такого застереження може стати те, що суд не визнає таку обставину непереборною силою і не звільнить боржника від відповідальності. Тому сторони договору, до якого застосовується законодавство України, мають розуміти, що вони не можуть включити до обставин непереборної сили, які вони визнають форс-мажором, такі обставини, які не відповідають ознакам, визначеним законодавцем, і які є обов'язковими.

Отже, що стосується положень українського законодавства, то тлумачення договірних умов про звільнення від відповідальності без урахування встановлених критеріїв недопустимо, оскільки це

---

²²⁴ Див., зокрема : Брагинский М. И., Витрянский В. В. Договорное право. Книга первая : Общие положения. 3-е изд., стер. – М. : Статут, 2008. – С. 761.

призводить до розмивання поняття «непереборна сила» та розширення його тлумачення.

Саме тому умови договорів, що закріплюють в якості обставин, що звільняють від відповідальності, непереборну силу (т. зв. застереження про непереборну силу), в національних договорах України не мають особливого сенсу. Непереборна сила буде застосовуватися судами для звільнення боржниками від відповідальності навіть у тому випадку, коли це не передбачено у договорі.

Тому сторонами не варто ототожнювати форс-мажор та непереборну силу, формулюючи «форс-мажорне застереження», оскільки це може призвести до визнання судом такого застереження недійсним через невідповідність імперативним нормам законодавства.

Для порівняння варто розглянути, як це питання врегульовано в праві зарубіжних країн.

Зокрема, у французькому праві визнається можливість зміни в змісті поняття непереборної сили як в сторону звуження, так і в сторону розширення.

Аналогічна позиція висловлюються і в німецькій юридичній літературі, яка полягає в тому, що сторони в договорі можуть надати поняттю «непереборна сила» зовсім інший зміст, ніж це передбачено положеннями законодавства.

У відповідності з цією точкою зору, якщо сторони використовують в ньому лише саме поняття «непереборна сила» або «форс-мажор», не розкриваючи їх зміст, то можливе

застосування тлумачення, що склалося в судовій практиці відносно змісту цих термінів. Однак якщо сторони самі закріпили в договорі визначення даних понять або перерахували ті обставини, які до них відносяться, то в першу чергу слід керуватися узгодженими положеннями²²⁵. В такому випадку навіть невиконання зі сторони контрагента (наприклад, субпідрядника) сторонами договору може бути віднесено до обставин непереборної сили. В той же час настання інших, не вказаних у договорі обставин, не бути мати жодного відношення для звільнення боржника від відповідальності.

Зазначається, що часто сторони договору формулюють умову наступним чином: «...обставини, настання яких не залежало від волі сторони, звільняє її від відповідальності...» Як література, так і судова практика Німеччини визнають, що дане формулювання не тотожне за змістом поняттю непереборної сили, оскільки вона не містить характеристики невідворотності. Однак деякі вважають, що у таких випадках умови варто тлумачити широко та прирівнювати їх до обставин непереборної сили, оскільки невідворотність обставин в даному випадку мається на увазі²²⁶.

Висловлюється така точка зору, що якщо сторони договору включили перелік конкретних обставин у відповідній умові договору, то варто притримуватися правила, розвинутого в англійській науці цивільного права *eiusdem generis rule*. До обставин, що звільняють від відповідальності, можна відносити не тільки ті, які безпосередньо перераховані у договорі, але й

---

²²⁵ Коршунова Н. П. *Обстоятельства, освобождающие от ответственности за нарушение договора* : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Московская государственная юридическая академия. – М., 2007. – С. 213.

²²⁶ Там само. – С. 203.

аналогічні²²⁷. З цього правила слідує, що чим більше вказано різнопланових та різноманітних за характером обставин, тим ширшим є об'єм застосовуваного застереження, і навпаки.

Разом з тим, позиція про розширювальне тлумачення застережень, що звільняють боржника від відповідальності, активно критикується в німецькій літературі. Для ствердження, що сторони договору хотіли послатися саме на обставини непереборної сили, недостатньо простого тлумачення тексту договору, а необхідні конкретні вказівки на можливість такого тлумачення.

Якщо сторони використовують поняття непереборної сили в договорі, то вони повинні при цьому враховувати його тлумачення судовими органами – саме ця позиція підтримується більшістю²²⁸.

В англійській судовій практиці велике значення для розуміння форс-мажору мало рішення *Hackney Borough Council v. Dore*, в якому було роз'яснення співвідношення звільнення від відповідальності за договірними умовами та законодавчими приписами. *Darling J.* вказував на те, що має велике значення, чи взяла сторона обов'язок що-небудь виконати добровільно або на неї цей обов'язок було покладено статутом²²⁹. Можна зробити висновок, що в англійському праві дещо інакше, ніж у континентальному праві, оцінюється форм-мажор, коли мова йде про законні або ж договірні зобов'язання. В законах дане поняття є надзвичайно рідкісним, у зв'язку з чим немає його чіткого

---

²²⁷ Май С. К. Очерк общей части буржуазного обязательственного права. – М. : ВНЕШТОРГИЗДАТ, 1953. – С.132.

²²⁸ Комаров А. С. Ответственность в коммерческом обороте. – М. : Юрид. лит., 1991. – С. 70-72.

²²⁹ Коршунова Н. П. Обстоятельства, освобождающие от ответственности за нарушение договора : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Московская государственная юридическая академия. – М., 2007. – С. 214.

тлумачення та змісту. Цьому перешкоджає вже згадане положення *rule ejusdem generis* щодо тлумачення умов про форс-мажор. У відповідності з даним правилом, в якості обставин непереборної сили визнаються не лише ті обставини, які перераховані у договорі, але й тотожні. Таким чином великого значення набуває вивчення загальних рис обставин.

По праву США сторони повинні детально формулювати відповідні договірні умови, якщо вони хочуть застосування інших правил, ніж ті, які передбачені законодавством. При цьому для визначеності варто включати і застереження про пріоритет договірної умови перед положеннями закону. І навпаки, при бажанні застосування законодавчих правил взагалі немає необхідності включати у зміст договору спеціальні умови.

Міжнародна арбітражна практика також виходить з того, що при оцінці заяв сторони про неможливість виконання зобов'язань через форс-мажорні зобов'язання повинна враховуватися відповідна умова контракту, що визначає, які обставини визнаються форс-мажорними.

Як ми вже з'ясували, право різних держав по-різному розуміє обставини непереборної сили. Саме через це учасники міжнародного комерційного обороту ввели таке поняття як «форс-мажорне застереження», яке не зв'язане імперативними нормами жодного правопорядку, та яке завдяки цьому є достатньо ємким для включення будь-яких обставин, які на думку сторін можуть спричинити неможливість виконання.

Отже, включення у договір форс-мажорного застереження між українськими партнерами має сенс лише тоді, коли сторони бажають встановити якісь інші обставини, що звільняють від відповідальності, окрім непереборної сили, а відповідно, й інші умови покладення відповідальності, аніж закріплені в законодавстві.

Що з стосується зовнішньоекономічних контрактів, то у зв'язку з названими вище причинами, форс-мажорне застереження є необхідним для уникнення непорозумінь між контрагентами, які можуть виникнути в подальшому в зв'язку з різними підходами до розуміння тих чи інших умов.

Крім того, відповідно до Положення про форму зовнішньоекономічних договорів (контрактів), затвердженого наказом Міністерства економіки та з питань Європейської інтеграції України від 6 вересня 2001 р. № 201, до умов, які повинні бути передбачені в договорі (контракті), відносяться, в тому числі і форс-мажорні обставини. Даний розділ договору містить відомості про те, за яких випадків умови договору можуть бути не виконані сторонами, при цьому сторони звільняються від виконання зобов'язань на строк дії цих обставин, або можуть відмовитися від виконання договору частково або в цілому без додаткової фінансової відповідальності. Отже, за законодавством України наявність форс-мажорного застереження в зовнішньоекономічному договорі не просто рекомендується, а вимагається.

3.4. Рекомендації щодо вдосконалення в договорах умов про звільнення від відповідальності (форс-мажорних застережень)

В зв'язку з тим, що «форс-мажорні застереження» мають важливе практичне значення та широко застосовуються в комерційних договорах, вони включаються у більшості випадків в загальні умови або типові проформи договорів, що розробляються як окремими фірмами, так і міжурядовими організаціями, міжнародними та національними підприємницькими асоціаціями.

Зокрема, типовим прикладом «форс-мажорного застереження», що застосовується в комерційній практиці США, являється наступна умова, що включається до типових договорів купівлі-продажу:

«Жодна із сторін не буде нести відповідальність за будь-яке невиконання обов'язку поставити або прийняти поставку (або частину), що виникло з необхідності дотримуватися будь-якого закону, постанови, указу, інструкції, наказу, розпорядження або іншого урядового заходу або яке з'явилося в результаті дії сил природи (Act of God), пожежі, повені, війни, саботажу, нещасних випадків, трудових конфліктів, нестачі або зриву поставок сировини, матеріалів або обладнання, перерви або затримання в транспортуванні, або будь-яких інших обставин подібного роду поза контролем сторін, у яких вони виникли»²³⁰.

---

²³⁰ Комаров А. С. Ответственность в коммерческом обороте. – М. : Юрид. лит., 1991. – С. 74.

Як ми бачимо, подібне формулювання дозволяє включати до форс-мажорного застереження майже будь-які обставини, на розсуд сторін.

В науковій літературі звертається увага, що найбільш типовими подіями, що включаються до переліку «форс-мажорних», являються наступні:

*страйки, локаути, трудові конфлікти, ненормальні умови праці, вихід з ладу машин та обладнання, затримки на шляху, урядові заходи та обмеження, в тому числі обмеження експорту та інше ліцензування, або будь-яка інша подія, яке знаходиться поза контролем продавця, включаючи війну*²³¹.

У вітчизняній юридичній літературі при формулюванні форс-мажорного застереження пропонується користуватися зразком, рекомендованим у Додатку 2 до Постанови Кабінету Міністрів України та Національного банку України від 32 червня 1995 р. № 444 «Про типові форми захисних застережень у зовнішньоекономічних договорах, які передбачають розрахунки в іноземній валюті».

На основі узагальнення досвіду міжнародної комерційної практики провідна міжнародна підприємницька організація – Міжнародна торгова палата (МТП) – запропонувала для використання досить детально розроблене застереження про «форс-мажор» та ускладнюючі обставини (*hardship*)²³².

---

²³¹ Шмиттгофф К. М. Экспорт: право и практика международной торговли : пер. с англ. – М. : Юрид. лит., 1993. – С. 118.

²³² Форс-мажорные обстоятельства. Публикация № 42 (Е). Серия : "Издания Международной Торговой Палаты". Пер. с англ. – М. : Издательство АО "Консалтбанкир", 1997.

Оскільки МТП є досить авторитетною в ділових колах, та її рекомендації широко застосовуються, варто більш детально проаналізувати цей документ. Варто зазначити, що запропоновані МТП формулювання про «форс-мажор», хоч і можуть бути інкорпоровані в договір шляхом прямої відсилки до них, носять доволі загальний характер і повинні бути адаптовані до конкретних умов договору, як, до речі, в будь-які інші рекомендації. Необхідно також пам'ятати, що вони не носять універсального характеру та можуть не відповідати потребам окремих партнерів.

Запропоноване МТП формулювання підстав для звільнення від відповідальності зводиться до наступного:

1. Сторона не відповідає за невиконання будь-якого з її зобов'язань настільки, настільки вона доведе:

– що невиконання сталося через перешкоду (impediment), що знаходиться поза її контролем; і

– що від неї не можна було розумно очікувати, що при укладенні договору буде враховуватися можливість виконати зобов'язання за наявності перешкоди та її наслідку;

– що вона не могла розумно запобігти або подолати цю перешкоду або хоча б її наслідки.

2. Перешкода, згадана в п.1, може стати наслідком наступних подій, перелік яких не являється вичерпним:

А) оголошена чи неоголошена війна, в тому числі – громадянська, заворушення, революції, піратство, саботаж;

Б) стихійні лиха, такі як урагани, циклони, землетруси, цунамі, повені, руйнації через блискавку;

В) вибухи, пожежі, вихід з ладу машин та обладнання, фабрик, або будь-яких видів установок;

Г) бойкоти, страйки та локаути будь-яких видів, уповільнення роботи, окупація фабрик та приміщень та зупинення роботи, що виникають на підприємстві сторони, що претендує на звільнення від відповідальності;

Д) законні та незаконні дії влади, крім тих, по відношенню до якої сторона, що претендує на звільнення від відповідальності, прийняла на себе ризик в силу положень договору, та тих, про які мова йде в п.3.

3. Для цілей пункту 1 і оскільки інше не передбачене в договорі, перешкода не включає відсутність дозволів, ліцензій, в'їзних віз або дозволів на перебування, або ухвал, необхідних для виконання договору, та які повинні видаватися будь-якими державними органами в країні контрагента, що претендує на звільнення від відповідальності.

4. Сторона, що претендує на звільнення від відповідальності, як тільки це стане практично можливим після того, як перешкоди та її наслідки щодо виконання стануть їй відомі, повинна повідомити іншу сторону про таку перешкоду та її вплив на можливість виконати зобов'язання. Повідомлення має бути відправлене, якщо відпадуть підстави для звільнення від відповідальності.

5. Підстави звільнення від відповідальності мають силу з моменту виникнення перешкод або, якщо повідомлення надіслано несвоєчасно, то з дати повідомлення. Відсутність повідомлення

покладає на сторону відповідальність відшкодувати збитки за шкоду, якій в іншому випадку можна було б запобігти.

6. Підставою для звільнення від відповідальності у відповідності з цим застереженням звільняє сторону, що порушила зобов'язання, від відшкодування збитків, штрафів та інших договірних санкцій, крім обов'язку сплатити проценти річних за грошовий борг, за той період та в той мірі, поки існує підстава для звільнення від відповідальності.

7. Підстава для звільнення від відповідальності відсуває виконання на строк, який вважається розумним, виключаючи тим самим право іншої сторони, якщо таке існує, припинити чи розірвати договір. При з'ясуванні, який строк вважається розумним, до уваги має бути прийнята до уваги можливість сторони, що порушила зобов'язання, відновити виконання, а також інтерес іншої сторони у виконанні, незважаючи на прострочення. В очікуванні відновлення виконання стороною, що порушила зобов'язання, інша сторона може призупинити виконання своїх зобов'язань по договору.

8. Якщо підстава для звільнення від відповідальності існує довше строку, узгодженого сторонами, або у відсутності такого – протягом більш ніж розумного строку, будь-яка з сторін вправі припинити договір без попереднього повідомлення.

9. Кожна сторона може зберегти отримане в результаті виконання договору до його припинення. Кожна з сторін зобов'язана відзвітувати перед іншою стороною за будь-яке безпідставне збагачення, що стало результатом такого виконання.

Розрахунки по кінцевому фінансовому врегулюванню мають бути здійснені без затримок.

Наведене вище формулювання умови про звільнення від відповідальності за невиконання договору – це результат узагальнення міжнародної комерційної практики. Дане «форс-мажорне застереження» сформульоване таким чином, щоб її можна було застосувати до зобов'язань, предметом яких є як виконання в натурі, так і грошова вимога. Також вона цілком підходить для регулювання різних ситуацій невиконання договору.

В застереженні МТП під «форс-мажорними» обставинами розуміються ті обставини, урахування яких було б природним у положенні боржника, що приймає до уваги розвиток подій при укладенні договору. Так, від боржника можна очікувати, що він своєчасно закупить сировину, забезпечить необхідні виробничі потужності, однак він не відповідає за те, що виходить за межі нормального розвитку подій, наприклад, аби він закупив всю сировину, необхідну йому для виконання договору протягом тривалого періоду²³³.

Загальні умови експортних поставок машинного устаткування, вироблені під керівництвом Європейської економічної комісії ООН та рекомендовані для використання при укладанні контрактів у сфері зовнішньоекономічної діяльності також містять пропозицію щодо формулювання умови про форс-мажор. Стаття Загальний умов (№ 574), яка називається «Випадки звільнення від відповідальності», зокрема, передбачає наступне:

---

²³³ Комаров А. С. Ответственность в коммерческом обороте. – М. : Юрид. лит., 1991. – С. 79.

«Будь-які не залежні від обох сторін обставини, якщо вони мають місце після укладення контракту та переешкоджають його виконанню в нормальних умовах, повинні розглядатися як такі, що звільняють від відповідальності. Такими, що не залежать від сторін є обставини, які не являються результатом вини сторони, яка на них посилається. Сторона, що вимагає звільнення від відповідальності в силу вищезазначених обставин, повинна якомога скоріше повідомити в письмовій формі іншу сторону, як про наявність таких обставин, так і про їх припинення»²³⁴.

Важливість та необхідність договірної умови про «форс-мажор» стають надзвичайно актуальними, коли партнери укладають між собою договір, що стосується значних капіталовкладень та таких, що зачіпають значною мірою економічні інтереси сторін протягом довготривалого періоду часу. Зокрема, помітне місце відведене рекомендаціям щодо вироблення умов звільнення від відповідальності в Правовому посібнику Комісії ООН по праву міжнародної торгівлі (ЮНСІТРАЛ) по складанню міжнародних контрактів на будівництво промислових об'єктів²³⁵. В цьому документі сторонам рекомендується визначити об'єм прав, що надаються кожному контрагенту у випадку виникнення відповідних обставин, обрати певний метод: або встановити певні критерії, або перерахувати конкретні обставини, що розглядаються в якості підстав для звільнення від відповідальності, визначити характер правових наслідків

---

²³⁴ Комаров А. С. Ответственность в коммерческом обороте. – М. : Юрид. лит., 1991. – С. 83.

²³⁵ Видання ООН. Нью-Йорк, 1988. Документ № А / CN. 9 / SER. В / 2 // Наводиться за : Комаров А. С. Ответственность в коммерческом обороте. – М. : Юрид. лит., 1991. – С. 83.

виникнення подій, що перешкоджають виконанню договору, порядок повідомлення про їх виникнення.

Отже, несьогоднішній день широко використовуються зразки формулювань договірних умов, що звільняють боржника від відповідальності за невиконання договореного зобов'язання. Однак при цьому сторони мають пам'ятати про те, що такі зразки найчастіше є лише загальними рекомендаціями, які треба адаптувати під кожний конкретний договір, часто навіть суттєво переробляти.

На жаль, значна кількість спорів та утруднень виникає саме через те, що сторони просто переписують більшу кількість положень контракту з вже готових зразків, не замислюючись над їх змістом.

Однак такий поверхневий підхід до визначення умов договору, особливо умов про звільнення від відповідальності, загрожує дуже серйозними наслідками, оскільки цілком природним є намагання кожного ослабити свою відповідальність та посилити відповідальність свого контрагента.

Аналіз договірної практики свідчить про дуже низький рівень роботи господарюючих суб'єктів з договорами – вони часто бувають уже короткими за об'ємом (2-3 сторінки тексту), нечіткими за змістом, неконкретними, що породжує чисельні конфлікти в процесі їх виконання, дестабілізує ринкові відносини. Низька якість договорів часто не дає можливості судам, що розглядають подібні спори, винести законне та обґрунтоване рішення, здійснити захист тієї сторони, яка дійсно його потребує.

І хоча в юридичній літературі висловлюється точка зору, що некоректно на етапі укладення комерційного договору узгоджувати наслідки його невиконання, однак погодитися з цим не можна, оскільки сторони домовляються не про покарання, а про розподіл ризиків, що є дуже важливим, оскільки сторона має право знати наперед на що вона може розраховувати з раз порушення договору контрагентом.

Дуже важливим при формулюванні умов контракту, що укладається як з іноземним, так і українським партнером, є вибір редакції як обставин, що звільняють від відповідальності, так і вплив наслідків їх настання на договірні відносини сторін, так як від цього залежить чіткість взаємовідносин сторін як на стадії виконання контракту, так і на стадії можливого вирішення спору в разі настання ситуації виникнення обставини, яка звільняє сторону від відповідальності²³⁶.

Так, проведений М. Г. Розенбергом аналіз матеріалів справ, розглянутих МКАС при ТПП РФ, показав, що при формулюванні умови про обставини, що звільняють від відповідальності, часто не враховувалися наслідки того чи іншого формулювання, що призводило до зниження або підвищення майнової відповідальності відповідної сторони контракту²³⁷. Це свідчить про необхідність чіткого формулювання договірної умови про звільнення від відповідальності, яке б не залишало місця для іншого тлумачення.

---

²³⁶ Вилкова Н. Совпадает ли форс-мажорная оговорка контракта с понятием форс-мажора? // Хозяйство и право, 2008. – № 4. – С. 51.

²³⁷ Розенберг М. Г. Международная купля-продажа товаров (Комментарий к законодательству и практике разрешения споров). – М. : Юридическая фирма «КОНТРАКТ», «ИНФРА-М», 2001. – С. 263-267.

Практика укладення договорів свідчить про те, що сторони, користуючись наданим їм правом, включають до тексту договору форс-мажорне застереження, перераховуючи в ньому конкретні обставини, настання яких звільняє їх від відповідальності за невиконання або неналежне виконання договору²³⁸.

Варто зауважити, що коло таких обставин, є майже стандартним та часто занадто розширеним, тобто містить такі обставини, які або майже нереальні на території України, або настання яких завідомо на виконання договору ніяк не вплине (зокрема, цунамі і т.п.). Зрозуміло, що таке розширення форс-мажорних обставин свідчить про побоювання сторін пропустити щось важливе, однак це зводить значення форс-мажорних застережень в нашій державі майже нанівець.

Сторони мають чітко та ясно сформулювати зміст відповідного застереження. В договірній практиці можна зустріти різноманітні формулювання форс-мажорних застережень. Всі варіації можна розділити на дві основні групи в залежності від порядку викладення: «позитивні» та «негативні». До перших будуть відноситися застереження, в яких перераховуються обставини, що звільняють від відповідальності. В «негативних» перераховуються обставини, які не тягнуть за собою звільнення від відповідальності і формулюються, зокрема, таким чином: «форс-мажор не включає наступні обставини, за виключенням тих, які явно мають характер форс-мажору: запізнення поставки

---

²³⁸ Дмитриева О. В. Ответственность без вины в гражданском праве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Санкт-Петербургский университет экономики и финансов. – СПб, 1996. – С. 151.

обладнання, станків, запчастин, палива, поломка обладнання»²³⁹. Також варто включати до форс-мажорного застереження обставини, які є специфічними для певної сфери діяльності²⁴⁰.

Окремо має бути визначено вплив форс-мажорних обставин на виконання договору. Наприклад: «сторони звільняються відповідності, в тому числі такої, що викликана обставинами (перелік), якщо їх настання спричинило неможливість виконання стороною своїх зобов'язань за даним договором»; «сторони звільняються від відповідальності за часткове або повне невиконання зобов'язань за договором, якщо воно стало наслідком (перелік) обставин і якщо ці обставини безпосередньо вплинули на виконання договору».

Досить часто сторони в застереженні передбачають перелік обставин, які розділяють на декілька груп для зручності, зокрема: природні явища; збройні конфлікти; трудові конфлікти; поломка обладнання та аналогічні події на виробництві; транспортні труднощі; дії влади тощо.

Зазвичай, на практиці використовуються три наступних можливих варіанти викладення відповідних обставин, які сторони визнають такими, що звільняють їх від відповідальності²⁴¹:

1. Зазначається, що сторони звільняють від відповідальності за наявності обставин форс-мажору, дається загальне визначення, ознаки. В такому випадку сторона, яка посилається на обставини

---

²³⁹ Вилкова Н. Совпадает ли форс-мажорная оговорка контракта с понятием форс-мажора? // Хозяйство и право, 2008. – № 4. – С. 52.

²⁴⁰ Кокот К. Форс-мажорне застереження у зовнішньоекономічному контракті : проблеми формулювання // Юридичний журнал, 2003. – № 11 (17). – С. 72.

²⁴¹ Див., зокрема : Вилкова Н. Совпадает ли форс-мажорная оговорка контракта с понятием форс-мажора? // Хозяйство и право, 2008. – № 4. – С. 54.

непереборної сили, має довести, що такі обставини відповідають тим ознакам, які вказані у договорі.

2. Сторони узгоджують незакритий перелік обставин, що звільняють сторони від договірної відповідальності, як правило, до них відносять обставини непереборної сили, так і інші непередбачувані обставини, які сторони обрали такими, що звільняють від відповідальності. Завершують такий перелік зазвичай «та ін.», «та інші обставини, які не залежать від сторін» тощо.

3. Сторони узгоджують закритий перелік обставин, що звільняють їх від відповідальності. В такому випадку лише ті обставини, які потрапили до переліку, будуть звільняти сторони від відповідальності. У випадку, якщо виникають обставини непереборної сили, але вони непередбачені у договорі, то вони не будуть звільняти сторони від відповідальності. Через це сторони мають бути особливо обережними, формулюючи закритий перелік обставин, що звільняють від відповідальності за порушення договору, оскільки будуть нести дуже жорстку відповідальність в порівнянні із законом.

На нашу думку, формулюючи форс-мажорне застереження не варто вказувати на родові ознаки обставин, аби не створювати необхідність доведення їх наявності для звільнення від відповідальності. Доцільно включити у договір саме вичерпний перелік обставин форс-мажору²⁴², оскільки боржнику необхідно

---

²⁴² Див., зокрема : Винокурова Л. Ф. Практика разрешения споров // Международный коммерческий арбитраж в Украине : законодательство и практика / Под общ. ред. И. Г. Побирченко. – Научно-практическое издание. – К. : Издательский Дом «Ин Юре», 2000. – С. 22-54; Томсинов В. Внешнеторговый договор купли-продажи : освобождение сторон от ответственности // Российская юстиция. – М. : Юрид. лит., 1994, № 4. – С. 14-16.

буде лише підтвердити факт виникнення конкретної обставини, передбаченої у форс-мажорному застереженні.

Незважаючи на те, що законодавство України регулює звільнення від договірної відповідальності як за законом, так і за погодженням сторін, однак воно не містить дуже важливих норм. Це стосується механізму звільнення, який ніде не прописаний. Єдина норма, що хоч якось зачіпає цю проблему – вже згадана ч. 4 ст. 219 ГК, де передбачено, що сторони можуть самі визначити порядок засвідчення фактів форс-мажору.

Така невизначеність законодавця спричиняє значні проблеми на практиці, саме тому сторони часто намагаються за можливості вивести договір з-під законодавства України.

По-перше, законодавство не містить роз'яснення того, що мається на увазі під звільненням від відповідальності, як воно впливає на права сторін. Проаналізувавши норми ЦК та ГК можна прийти до висновку що мається на увазі звільнення від сплати штрафних санкцій та відкладення виконання в натурі, однак відсутність чіткої норми призводить до того, що сторона, яка порушила договір, посилаючись на обставини форс-мажору, просить звільнити її від виконання зобов'язання в натурі, що є неприпустимим.

По-друге, вже згадувалося, що ані в ЦК, ані ГК немає часових рамок звільнення від відповідальності. На практиці прийнято звільняти боржника від договірної відповідальності (тобто відкласти виконання без застосування штрафних санкцій) лише на період дії даних обставин та їх наслідків, однак, вважаємо, що

варто закріпити це правило безпосередньо у статтях, що регулюють звільнення від відповідальності.

По-третє, важливим моментом, що виникає у зв'язку з «форс-мажорними» застереженнями, що застосовуються в комерційних відносинах, являється проблема, що стосується обов'язку сторони, що порушила договір, своєчасно інформувати свого контрагента про настання таких обставин, про їх характер тощо. Як вказується у вже згаданому застереженні МТП, невиконання цього обов'язку не лише покладає на цю сторону обов'язок відшкодувати збитки, але й позбавляє її можливості посилатися на застосування умови про звільнення від відповідальності щодо періоду часу до того, як було зроблене повідомлення про форс-мажор. Цей обов'язок є звичайним для торгового обороту, однак не знайшов закріплення у ГК чи ЦК.

Важливою є проблема долі договору в разі настання передбачених форс-мажорних обставин. Як вже згадувалося вище, настання таких обставин відкладає виконання в натурі на час їх дії, однак, виникає питання, що робити кредитору, якщо обставини тривають наскільки довго, що виконання вже не має сенсу? Знову ж таки, в практиці міжнародного комерційного обороту це вирішується шляхом включення в застереження положення про граничні строки дії форс-мажорних обставин, після яких договір припиняється через неможливість виконання.

Недостатньо лише настання форс-мажорних та їх впливу на неможливість виконання зобов'язання для звільнення від

відповідальності. Боржник повинен довести настання таких обставин.

Отже, якщо до договору буде застосовуватися законодавство України, то сторони, крім складання детального переліку форс-мажорних обставин, мають детально узгодити всі процедурні питання. Вважається, що це сприятиме скорішому й більш ефективному вирішенню суперечок, які виникли внаслідок настання обставин, що перешкоджають виконанню зобов'язань²⁴³.

Зокрема, необхідно передбачити наступне:

1. Обов'язок проінформувати про дію форс-мажору.

Сторонами в договорі обов'язково має бути передбачений обов'язок сторони, яка постраждала внаслідок дії форс-мажорних обставин, своєчасно повідомити контрагента про неможливість виконання зобов'язання. В міжнародній практиці це є необхідною умовою для того, щоб сторона могла звільнитися від відповідальності. Зокрема, судова практика виходить з того, що такий обов'язок виникає у зв'язку з принципом добросовісності: пізні повідомлення може перетворити посилання на форс-мажор на зловживання правом, тому сторона повинна принаймні прийняти на себе ті витрати, які виникли у її контрагента внаслідок такого пізнього повідомлення²⁴⁴.

2. Терміни, у які сторона має повідомити іншу про неможливість виконати договір у зв'язку з обставинами форс-мажору.

---

²⁴³ Кокот К. Форс-мажорне застереження у зовнішньоекономічному контракті : проблеми формулювання // Юридичний журнал, 2003. – № 11 (17). – С. 73.

²⁴⁴ Комаров А. С. Ответственность в коммерческом обороте. – М. : Юрид. лит., 1991. – С. 82.

3. Форма повідомлення. Зокрема, треба вказати, чи достатньо усної форми, чи потрібна письмова. Якщо письмова, то варто конкретизувати, вказавши точний спосіб передачі інформації: рекомендованим листом, телеграфом, факсом, електронною поштою, будь-яким іншим доступним способом. Зазвичай, сторони обирають письмову форму повідомлення - це робиться для того, аби мати потім можливість довести факт повідомлення.

4. Вимоги до змісту повідомлення. Доречно вказати, що саме контрагент повинен повідомити: дані про характер форс-мажорної обставину; за яких обставин вона виникла; оцінку впливу даної обставини на можливість виконання зобов'язання та строки його виконання; характер звільнення (тимчасове або постійне) та ін. Бажано, щоб таке повідомлення було максимально чітким та давало повне та дійсне уявлення про обставину, яка стала перешкодою для виконання зобов'язання.

5. Прийняття повідомлення. Не зайвим буде вказати, що повідомлення вважається таким, що прийняте іншою стороною, якщо ця сторона не надасть свої заперечення протягом встановленого строку.

6. Наслідки недодержання встановленої в договорі процедури.

Також при формуванні форс мажорного застереження слід враховувати, що форс-мажорні обставини можуть тривати протягом тривалого періоду, а тому спричинити ситуація, коли виконання сторонами договору стане економічно недоцільним. Саме тому, зазвичай, пропонується сторонам вказувати граничні строки дії форс-мажорних обставин, після спливу яких, сторони

отримають право анулювати взаємні зобов'язання. При цьому варто зазначити, що жодна із сторін не матиме права вимагати від іншої сторони відшкодування збитків.

Граничні строки, зазвичай, встановлюються, виходячи з характеру зобов'язань, строку дії договору, відповідно до звичаїв тощо. Зокрема, якщо договір стосується товарів, які швидко псуються, то варто виходити із строку придатності. Практика свідчить про недоцільність встановлення строку більше 6 місяців, зазвичай пропонується строк в 3 місяці²⁴⁵. Вважаємо, що доречніше встановити найкоротший прийнятний для сторін строк та передбачити право на його продовження за погодженням сторін.

Зазвичай, у форс-мажорному застереженні містить вимога про документальне підтвердження форс-мажорних обставин. Так, згідно з ч. 3 ст. 14 Закону України про «Торгово-промислові палати в Україні», ТПП України затверджує обставини форс-мажору відповідно до умов зовнішньоекономічних угод та міжнародних договорів України.

Однак сторони можуть обрати будь-яку іншу організацію, що матиме право підтверджувати факти, що містяться в повідомленні про неможливість виконання зобов'язання. Також, доречно буде передбачити і те, в який термін сторона має надати документ, що підтверджує наявність форс-мажорних обставин. При узгодженні такого терміну, необхідно враховувати, що збір документів, необхідних для розгляду й визнання подій, що сталися, форс-мажорними обставинами, потрібен час. До того ж треба враховувати, що процедури такого визнання різняться та, відповідно, можуть зайняти різний час, в залежності від органу, що посвідчує форс-мажор.

---

²⁴⁵ Див., зокрема : Нортон А. Т. Справочник по международным коммерческим контрактам / Пер. с англ. – М. : Мир, право, информация, 2001. – С. 368.

ТПП України не має затвердженого порядку засвідчення обставин форс-мажору. І хоча його відсутність не унеможлиблює роботу ТПП, однак, вважаємо за доцільне прийняття такого документу для полегшення діяльності суб'єктів господарювання.

Для прикладу, ТПП Російської Федерації 30 вересня 1994 року затвердила Положення «Про порядок засвідчення ТПП Російської Федерації обставин форс-мажору». В даному положенні для зручності учасників комерційного обороту наводяться приклади обставин форс-мажору. Наводиться процедура засвідчення форс-мажору, перелік документів, які має надати заінтересована сторона зовнішньоекономічного контракту; зміст сертифікату тощо.

Таким чином, сторони мають дуже уважно підходити до формулювання форс-мажорного застереження, оскільки від цього буде залежати виконання зобов'язання, а також питання відповідальності.

Варто зазначити, що розумний підхід до формулювання даної умови договору дозволить стороні максимально обмежити свою відповідальність та перекласти ризики на контрагента, а для цього необхідно лише проаналізувати ситуацію та визначити, які обставини можуть спричинити неможливість виконати зобов'язання.

Справедливим є твердження, що саме завдяки ретельній підготовці умов договору виникають продумані контракти, здатні вже на стадії укладення визначити потенційні проблеми та закласти основи добрих відносин між партнерами²⁴⁶.

---

²⁴⁶ Вилкова Н. Совпадает ли форс-мажорная оговорка контракта с понятием форс-мажора? // Хозяйство и право, 2008. – № 4. – С. 48.

ВИСНОВКИ

Належне виконання зобов'язань контрагентами – одна з цілей договірних відносин між сторонами, які постійно ускладнюються, тому актуальність дослідження питань, що виникають при цьому є надзвичайно великою.

На основі проведеного аналізу проблеми договірних умов про звільнення від відповідальності в комерційних контрактах, можна зробити наступні висновки:

– Для учасників комерційного обороту надзвичайно важливе значення мають як умови відповідальності, так і принципи, відповідно до яких настає звільнення від договірної відповідальності – тобто недопущення покладення на боржника обов'язків, що виникли в результаті порушення ним договірного зобов'язання перед кредитором (невиконання чи неналежного виконання). Для звільнення від відповідальності необхідна наявність певних умов: можливість настання договірної відповідальності боржника; встановлення юридичного факту, що звільняє від відповідальності за порушення договірного зобов'язання, причому обов'язок доведення лежить на боржнику; причинний зв'язок між порушенням договору та вказаним фактом.

– Серед обставин, що звільняють боржника від відповідальності за порушення договірного зобов'язання, найважливіше місце займає непереборна сила, яка є специфічною обставиною, що звільняє від відповідальності суб'єкта господарювання. Доктринальне розуміння сутності непереборної

сили та її кваліфікуючих ознак завжди мало тенденцію до зміни. Існує велика кількість юридичних теорій, що намагаються прояснити сутність та особливості непереборної сили, але вони не завжди йшли в одному напрямку та часто досить широко розходилися між собою. Однак, як показала практика, саме синтез ознак різних теорій повністю себе виправдав.

– В законодавстві України непереборна сила визначається через сукупність ознак: надзвичайність та невідворотність за даних умов. В доктрині ж до сих пір немає єдиної думки стосовно характерних ознак непереборної сили, зазвичай, до них відносять: надзвичайний характер; невідворотність, непереборність; відносність; зовнішній характер; непередбачуваність. На підставі аналізу даних ознак обставини непереборної сили можна визначити як обставини, що виникають після укладення договору, та характеризуються надзвичайністю, невідворотністю та зовнішнім характером по відношенню до діяльності боржника, та які спричиняють порушення договірною зобов'язання.

– Для позначення обставин непереборної сили часто використовують термін «форс-мажор», однак ці поняття не є тотожними. Поняття «форс-мажор» є поняттям більш широким і включає в себе обставини непереборної сили.

– Поняття непереборної сили та форс-мажору містить в багатьох нормативно-правових актах України, однак вони суперечать своїми формулюваннями ГК та ЦК, що свідчить про необхідність проводити концепцію непереборної сили більш послідовно.

– В юридичній літературі та нормативних актах часто змішують поняття неможливості виконання та непереборної сили. Поняття непереборної сили та неможливості виконання співвідносяться як причина з наслідком та взаємно не покриваються, оскільки неможливість виконання може існувати і поза дією непереборної сили. Тобто в певних випадках неможливість буде передумовою звільнення від відповідальності.

– Не існує універсального переліку обставин, які є непереборною силою. В юридичній літературі обставини непереборної сили за характером впливу на виконання договору, зазвичай, поділяються на три основні групи: *стихійні явища* (землетруси, паводки, смерчі, виверження вулканів, снігові завали та інші подібні природні катаклізми); *обставини суспільного життя* (військові дії, епідемії, великомасштабні страйки, революції, пожежі, розірвання дипломатичних відносин та ін.); *заборонні заходи державних органів* (оголошення карантину, заборона перевезень, заборона торгівлі тощо).

– В зв'язку зі складністю кваліфікації окремих обставин непереборної сили доцільно включити положення про окремі види обставин непереборної сили безпосередньо до ГК та ЦК. Детальне формулювання буде сприяти єдиному та правильному розумінню непереборної сили як підстави звільнення від відповідальності учасниками комерційного обороту.

– Законодавство майже кожної держави дозволяє сторонам узгоджувати такі умови, які можуть як розширяти, так і звужувати застосування в конкретному випадку концепцій звільнення від

відповідальності, що витікають з норм діючого права. Договірні умови про звільнення від відповідальності здатні укріпити договірну дисципліну, оскільки кожна сторона знає наперед, на що вона може розраховувати у випадку невиконання зобов'язання контрагентом, а передбачення таких обставин дозволяє мінімізувати відповідальність.

– За законодавством України сторони можуть у договорі підвищити або ж знизити власну договірну відповідальність, або ж можуть повністю звільнитися від відповідальності за порушення договору. Це не стосується лише випадків умисного порушення договору, оскільки така умова буде визнаватися нікчемною. На нашу думку, варто поширити заборону звільнення від відповідальності і на грубу необережність, оскільки в національному законодавстві, і у судовій практиці окремих країн спостерігається тенденція до недопущення звільнення від договірної відповідальності за наявності грубої необережності.

– Форс-мажорні застереження активно використовують і в зовнішньоекономічних договорах – в яких вони є просто необхідними, так і у внутрішніх договорах. Законодавець у ч. 4 ст. 219 ГК передбачив певну «нішу» поряд з обставинами непереборної сили, яку можуть зайняти договірні форс-мажорні застереження. Але включення у договір форс-мажорного застереження між українськими партнерами має сенс лише тоді, коли сторони бажають встановити якісь інші обставини, що звільняють від відповідальності, окрім непереборної сили, а

відповідно, й інші умови покладення відповідальності, аніж закріплені в законодавстві.

– Дуже важливим при формулюванні умов контракту є вибір редакції як обставин, що звільняють від відповідальності, так і вплив наслідків їх настання на договірні відносини сторін, так як від цього залежить чіткість взаємовідносин сторін як на стадії виконання контракту, так і на стадії можливого вирішення спору в разі настання ситуації виникнення обставини, яка звільняє сторону від відповідальності. Крім того, якщо сторони не враховують наслідки того чи іншого формулювання, це може призвести до зниження або підвищення майнової відповідальності порівнянні з тією, яку сторони насправді бажали закріпити.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Нормативно-правові акти:

1. Конституція України. Прийнята Верховною Радою України 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

2. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про договори міжнародної купівлі-продажу товарів від 11 квітня 1980 року // Міжнародні договори України про правові відносини та правову допомогу: Двосторонні та багатосторонні міжнародні договори: Офіційне видання / м-во юстиції України ; редкол. : Л. М. Горбунова та ін. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. – С. 810-837.

3. Господарський Кодекс України. Прийнятий Верховною Радою України 16 січня 2003 р. (в редакції від 11.06.2009) // Відомості Верховної Ради України. – 2009. – № 46. – Ст. 700.

4. Цивільний Кодекс України. Прийнятий Верховною Радою України 16 січня 2003 р. (в редакції від 21.05.2009) // Відомості Верховної Ради. – 2009. – № 39. – Ст. 559.

5. Про зовнішньоекономічну діяльність : Закон України від 16 квітня 1991 р. (в редакції від 04.02.2009) // Відомості Верховної Ради України. – 2009. - № 27. – Ст. 349.

6. Про житлово-комунальні послуги : Закон України від 26 червня 2004 р. «» (в редакції від 15.01.2009) // Відомості Верховної Ради України. – 2009. - № 24. - Ст.297.

7. Про державну підтримку сільського господарства : Закон України від 24 червня 2004 (в редакції від 24.11.2009) // Відомості Верховної Ради України. – 2004. - № 49. - Ст. 527.

8. Про операції з давальницькою сировиною у зовнішньоекономічних відносинах : Закон України від 15 вересня 1995 р. (в редакції від 17.03.2009) // Відомості Верховної Ради України. – 2009. - № 26. – Ст. 323.

9. Положення Про форму зовнішньоекономічних договорів (контрактів), затверджене наказом Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України від 06 вересня 2001 р. № 201 // Офіційний вісник України. – 2001. - № 39. – Ст. 158.

10. Додаток 2 до Постанови Кабінету Міністрів України та Національного банку України від 32 червня 1995 р. № 444 «Про типові форми захисних застережень у зовнішньоекономічних договорах, які передбачають розрахунки в іноземній валюті» // Законодавство України про зовнішньоекономічну діяльність. – К. : Істина, 2008. – С. 131-133.

11. Порядок застосування норм пункту 15.4 статті 15 Закону України «Про порядок погашення зобов'язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами», затверджений Наказом Державної податкової адміністрації України від 19 березня 2001 р. № 113 / посилання на електронний ресурс: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z0284-01>

12. Положение о порядке свидетельствования ТПП Российской Федерации обстоятельств форс-мажора, утв. постановлением Правления Торгово-промышленной палаты РФ от 30 сентября

1994 г. N 28-4 / посилання на електронний ресурс:
<http://www.tpprf.ru/ru/activities/legal/ved/force-majeure/>

13.Податковий Кодекс України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2011, № 13-14, № 15-16, № 17, ст.112

14.Наказ Міністерства Фінансів України від 20.10.2017 року «Про затвердження Порядку застосування норм пунктів 102.6-102.7 статті 102 глави 9 розділу II Податкового кодексу України»

Спеціальна література:

15.Агарков, М. М. К вопросу о договорной ответственности / Вопросы советского гражданского права : Сб. статей / под ред. М. М. Агаркова. – М. - Л. : Изд-во Академии Наук СССР, 1945. – С. 114-155.

16.Акимова, И. Р. Практические вопросы составления внешнеторгового договора / И. Р. Акимова // Государство и право. – 2000. – № 12. – С. 39-46.

17.Ансон, В. Договорное право : пер. с англ. / В. Ансон. – М. : Юрид. лит., 1984. – 464 с.

18.Архипов, Д. Диспозитивные нормы, распределяющие риск в договорных обязательствах / Д. Архипов // Хозяйство и право. – 2007. – № 1. – С. 74-83.

19.Ашурков, О. А. Особенности освобождения от ответственности за неисполнение договорных обязательств в Украине / О. А. Ашурков // Трансформація юридичної відповідальності на сучасному етапі розвитку суспільства :

Матеріали науково-практичної конференції. Донецьк, 12 червня 2008 року. – Донецьк : ДонУЕП, 2008. – С. 13-16.

20. Баранова, Л. Н. *Обстоятельства, освобождающие от ответственности в гражданском праве* : дис ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Л. Н. Баранова ; Национальная юридическая академия Украины им. Ярослава Мудрого. – Харьков, 1998. – 161 с.

21. Бардина, М. П. *Обстоятельства освобождения от ответственности хозяйственных организаций во внешнеэкономических отношениях стран – членов СЭВ* / М. П. Бардина // Советское государство и право. – 1975. – № 12. – С. 115-118.

22. Бекленищева, И. В. *Гражданско-правовой договор: классическая традиция и современные тенденции* / И. В. Бекленищева. – М. : Статут, 2006. – 204 с.

23. Белов, А. П. *Освобождение от ответственности за нарушение внешнеэкономической сделки. Право и практика* / А. П. Белов // Право и экономика. – 1999. – № 11. – С. 57-63.

24. Бервено, С. М. *Проблеми договірного права України* : монографія / С. М. Бервено. – К. : Юрінком Інтер, 2006 – 392 с.

25. Боднар, Т. В. *Виконання договірних зобов'язань у цивільному праві* : монографія / Т. В. Боднар. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 272 с.

26. Боднар, Т. В. *Договірні зобов'язання в цивільному праві (Заг. положення)* : навч. посіб. / Т. В. Боднар. – К. : Юстініан, 2007. – 280 с.

27. Брагинский, М. И. Договорное право. Книга первая: Общие положения / М. И. Брагинский, В. В. Витрянский. – 3-е изд., стер. – М. : Статут, 2008. – 847 с.

28. Братусь, С. Н. Юридическая ответственность и законность. Очерк теории / С. Н. Братусь. – М. : Юрид. лит., 1976. – 215 с.

29. Будман, Ш. И. Невозможность исполнения обязательств в современном договорном праве / Ш. И. Будман, Е. А. Павлодский // Проблемы современного гражданского права. – М. : Городец, 2000. – С. 221 - 235.

30. Варкалло, В. Ответственность по гражданскому праву : пер. с польск. / В. Варкалло. – М. : Изд-во «Прогресс», 1978. – 328 с.

31. Венедиктов, А. В. Война, рост цен и старые контракты / А. В. Венедиктов // Избранные труды по гражданскому праву в 2 т. Т. 1. – М., 2004. – 464 с.

32. Венская конвенция о договорах международной купли-продажи товаров : практика применения в России и за рубежом / отв. ред. А. С. Комаров. – М. : Волтерс Клувер, 2007. – 288 с.

33. Венская конвенция о договорах международной купли-продажи товаров. Комментарий. – М.: Юрид. лит., 1994. – 320 с.

34. Вилкова, Н. Совпадает ли форс-мажорная оговорка контракта с понятием форс-мажора? / Н. Вилкова // Хозяйство и право, 2008. – № 4. – С. 48-55.

35. Вилкова, Н. Освобождение от ответственности по договорам внешнеторговой купли-продажи (по материалам X совещания председателей внешнеторговых арбитражных судов и

комиссий и торговых палат стран – членов СЭВ) / Н. Вилкова, К. Разумов. – Внешняя торговля. – 1980. – № 10. – С. 36-38.

36.Винокурова, Л. Ф. Практика разрешения споров / Л. Ф. Винокурова // Международный коммерческий арбитраж в Украине : законодательство и практика : научно-практическое издание / под общ. ред. И. Г. Побирченко. – К. : Издательский Дом «Ин Юре», 2000. – С. 22-54.

37.Вінник, О. М. Господарське право : курс лекцій / О. М. Вінник. – К. : Атіка, 2005. – 624 с.

38.Внешнеторговые сделки / составитель И. С. Гринько. – Сумы : Фирма "Реал", 1994. – 464 с.

39.Гелевей, О. І. Неустойка як вид забезпечення виконання зобов'язання : автореф. дис.... канд. юрид. наук : 12.00.03 / О. І. Гелевей ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2003. – 22 с.

40.Генкин, Д. М. К вопросу о влиянии на обстоятельство невозможности исполнения / Д. М. Генкин // Сборник статей по гражданскому и торговому праву. Памяти Г. Ф. Шершеневича. – М. : Статут, 2005. – С. 176-201.

41.Господарське право України : навчальний посібник / за заг. ред. проф. Н. О. Саніахметової. — Х. : «Одіссей», 2005. – 608 с.

42.Гражданское право : в 4 т. Т. 1 : Общая часть / отв. ред. Е. А. Суханов. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Волтерс Клувер, 2007. – 720 с.

43.Гражданское право : в 4 т. Т. 3 : Обязательственное право / отв. ред. Е. А. Суханов. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Волтерс Клувер, 2007. – 800 с.

44.Джурович, Р. Руководство по заключению внешнеторговых контрактов : пер. с серб-хорват. / Р. Джурович. – М. : Российское право, 1992. – 416 с.

45.Дмитриева, О. В. Ответственность без вины в гражданском праве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / О. В. Дмитриева ; Санкт-Петербургский университет экономики и финансов. – СПб, 1996. – 188 с.

46.Дудко, А. Г. Договорные условия о затруднениях / А. Г. Дудко // Юридический мир. – 1998. – № 8. – С. 38 - 44.

47.Захарова, О. Н. Непреодолимая сила и гражданско-правовая ответственность : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / О. Н. Захарова ; Байкальский государственный университет экономики и права. – Иркутск, 2005. – 175 с.

48.Зыкин, И. С. Внешнеэкономические операции: Право и практика / И. С. Зыкин. – М. : Междунар. отношения, 1994. – 301 с.

49.Иванова, С. Н. Обстоятельства непреодолимой силы в современном гражданском праве : автореф. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / С. Н. Иванова ; Российская академия правосудия. - М., 2009. – 30 с.

50.Иоффе, О. С. Избранные труды : в 4 т. Т. 1. Правоотношение по советскому гражданскому праву. Ответственность по советскому гражданскому праву / О. С. Иоффе. – СПб. : Издательство «Юридический центр Пресс», 2003. – 574 с.

51. Камалитдинова, Р. А. Развитие доктрины невозможности исполнения обязательств в различных правовых системах / Р. А. Камалитдинова // Актуальные проблемы гражданского права : сборник статей. Вып. 4. ; под ред. проф. Брагинского. – М. : Норма, 2002. – С. 111- 167.

52. Канашевский, В. А. Внешнеэкономические сделки : материально-правовое и коллизионное регулирование / В. А. Канашевский. – М. : Волтерс Клувер, 2008. – 608 с.

53. Канашевский, В. А. Международное частное право : учебник / В. А. Канашевский. – М. : Международные отношения, 2016. – 1008 с.

54. Канашевский, В. А. Международные сделки : правовое регулирование / В. А. Канашевский. – М. : Международные отношения, 2016. – 664 с.

55. Канзафарова, І. С. Теоретичні основи цивільно-правової відповідальності в Україні : дис.... докт. юрид. наук : 12.00.03 / І. С. Канзафарова ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2007. – 453 с.

56. Каплунова, Е. С. Непреодолимая сила и смежные с ней понятия : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Е. С. Каплунова ; Томский государственный ун-т. – Томск, 2005. – 230 с.

57. Карапетов, А. Г. Расторжение нарушенного договора в российском и зарубежном праве / А. Г. Карапетов. – М. : Статут, 2007. – 876 с.

58.Кокот, К. Форс-мажорне застереження у зовнішньоекономічному контракті : проблеми формулювання / К. Кокот // Юридичний журнал, 2003. – № 11 (17). – С. 71-74.

59.Комаров, А. С. Изменение обстоятельств и договорные отношения (сравнительно-правовые аспекты) / А. С. Комаров // Гражданский Кодекс России. Проблемы. Теория. Практика : Сборник памяти С. А. Хохлова ; отв. ред. Маковский. – М., 1998. – С. 334-352.

60.Комаров, А. С. Концепция ответственности за неисполнение обязательств в Конвенции ООН о договорах международной купли-продажи товаров / А. С. Комаров // Юридические аспекты осуществления внешнеэкономических связей. – М., 1979. – С. 64-72.

61.Комаров, А. С. Ответственность в коммерческом обороте / А. С. Комаров. – М. : Юрид. лит., 1991. – 208 с.

62.Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации, части первой. Постатейный / под ред. О. Н. Садикова. – 3-е изд., испр., перераб. и доп. – М. : КОНТРАКТ, ИНФРА-М, 2005. – 788 с.

63.Коршунова, Н. П. Обстоятельства, освобождающие от ответственности за нарушение договора : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Н. П. Коршунова ; Московская государственная юридическая академия. – М., 2007. – 273 с.

64.Кулагин, М. И. Избранные труды по акционерному и торговому праву / М. И. Кулагин. – 2-е изд., испр. – М. : «Статут», 2004. – 363 с.

65.Лунц, Л. А. Учение о невозможности исполнения договорных обязательств в английском праве / Л. А. Лунц // Ученые записки Всесоюзного Института юридических наук. Выпуск V. – М., 1947. – С. 89-102.

66. Луць, В. В. Контракти в підприємницькій діяльності : навч. посіб. / В. В. Луць. – 2-вид., перероб. і допов. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 576 с.

67.Май, С. К. Очерк общей части буржуазного обязательственного права / С. К. Май. – М. : ВНЕШТОРГИЗДАТ, 1953. – 220 с.

68.Матвеев, Г. К. О понятии непреодолимой силы в советском гражданском праве / Г. К. Матвеев // Советское государство и право. – 1963. – № 8.

69.Международное коммерческое право : учебное пособие / под общ. ред. В. Ф. Попондопуло. – М. : Омега-Л, 2004. – 472 с.

70.Международный коммерческий арбитраж: современные проблемы и решения : Сборник статей к 75-летию Международного коммерческого арбитражного суда при Торгово-промышленной палате Российской Федерации / под. ред. А. С. Комарова ; МКАС при ТПП РФ. – М. : Статут, 2007. – 524 с.

71.Мілаш, В. С. Правові особливості захисного застереження як умови зовнішньоекономічного договору : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / В. С. Мілаш ; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 2002. – 198 с.

72.Мильков, А. В. Очерки теории гражданско-правовой ответственности : учебное пособие / А. В. Мильков – Москва : Проспект, 2018. – 80 с.

73.Мозолин, В. П. Договорное право в США и СССР. История и общие концепции / В. П. Мозолин, Е. А. Фарнсворт. – М. : Наука, 1988. – 312 с.

74.Мусин, В. А. Международные торговые контракты : учебное пособие / В. А. Мусин. – Изд-во Ленинградского ун-та., 1986. – 152 с.

75.Назыков, А. Л. Оговорка о неизменности обстоятельств и ее рецепция в российском гражданском праве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / А. Л. Назыков ; Южный федеральный университет. – Ростов-на-Дону, 2007. – 220 с.

76.Науково-практичний коментар Господарського кодексу України / за заг. ред. Г. Л. Знаменського, В. С. Щербини ; кол. авт. : О. А. Беяневич, О. М. Вінник, В. С. Щербина та ін. – 2-е вид., перероб. і допов. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 720 с.

77.Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України : у 2 т. / за відповід. ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – Т. II. – 1088 с.

78.Научно-практический комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации, части первой. Постатейный / под ред. В. П. Мозолина, М. Н.Малеиной. – М. : НОРМА, 2004.

79.Николюкин, С. В. Основания освобождения от ответственности в практике международного коммерческого

арбитража / С. В. Николукин // Право и экономика, 2009. – № 5. – С. 96-102.

80.Нортон, А. Т. Справочник по международным коммерческим контрактам : пер. с англ. / А. Т. Нортон. – М. : Мир, право, информация, 2001. – 400 с.

81.Очхаев, Т. Г. Изменение и расторжение договора в связи с существенным изменением обстоятельств / Т. Г. Очхаев – М. : Статут, 2017. – 208 с.

82.Павлодский, Е. А. Случай и непреодолимая сила в гражданском праве / Е. А. Павлодский. – М. : Юрид. лит., 1978. – 104 с.

83. Пассек, Е. В. Неимущественный интерес и непреодолимая сила в гражданском праве / Е. В. Пассек. – М. : Статут, 2003. - 399 с.

84.Пирвиц, Э. Э. Значение вины, случая и непреодолимой силы в гражданском праве / Э. Э. Пирвиц. – С.-Пб. : Тип. Правительствующего Сената, 1895. – 158 с.

85.Плотников, А. О. Внешнеторговый контракт от А до Я : практика подготовки и заключений / А. О. Плотников. – М., 2003. – 191 с.

86.Поєдинок, В. В. Правове регулювання зовнішньоекономічної діяльності : навч. посібник / В. В. Поєдинок. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 288 с.

87. Поздняков, В. С. Правовое регулирование отношений по внешней торговле СССР : в 2-х частях : монография. Ч. 1. / В. С. Поздняков, О. Н. Садиков. – М. : Международные отношения, 1985. – 192 с.

88.Покровский, И. А. Основные проблемы гражданского права / И. А. Покровский. – М. : Статут» 1998. – 353 с.

89.Попов, А. А. Обстоятельства, влияющие на ограничение и уменьшение имущественной ответственности предпринимателя / А. А. Попов // Право и экономика, 2001. – № 2. – С. 8-19.

90.Практика Международного коммерческого арбитражного суда. Научно-практический комментарий / составитель и автор комментария М. Г. Розенберг. – М., 1997. – 288 с.

91.Практика МКАС при ТПП Украины. Внешнеэкономические споры / под общ. ред. И. Г. Побирченко. – К. : Праксис, 2006. – 864 с.

92.Примак, В. Д. Вина і добросовісність у цивільному праві (теорія, законодавство, судова практика) / В. Д. Примак. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 432 с.

93.Принципы международных коммерческих договоров УНИДРУА 2004 / пер. с англ. А. С. Комарова. – М. : Статут, 2006. – 735 с.

94.Принципы международных коммерческих договоров УНИДРУА 2010 / пер. с англ. А. С. Комарова. – М. : Статут, 2013. – 758 с.

95.Проблемні питання у застосуванні Цивільного і Господарського кодексів України / під редакцією Яреми А. Г., Ротаня В. Г. – К. : Реферат, 2005. – 336 с.

96.Пугинский, Б. И. Коммерческое право России : учебник / Б. И. Пугинский. – 2-е изд. – М. : Издательство «Зерцало», 2009. – 350 с.

97.Рожкова, М. А. Отдельные аспекты доказывания существенного изменения обстоятельств (по статье 451 ГК РФ) / М. А. Рожкова // Вестник ВАС РФ. – 2001. – №4.

98.Розенберг, М. Г. Международная купля-продажа товаров (Комментарий к законодательству и практике разрешения споров) / М. Г. Розенберг. – М. : Юридическая фирма «КОНТРАКТ», «ИНФРА-М», 2001. – 368 с.

99.Сергеев, В. И. «Обвал» финансового рынка и обстоятельства непреодолимой силы (теоретические аспекты и практические рекомендации) / В. И. Сергеев // Законодательство. – 1998. – № 11. – С. 6-12.

100.Скобелева, И. А. Условия договоров об ограничении и исключении ответственности : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / И. А. Скобелева ; Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова. – М., 2003. – 229 с.

101.СССР – ФРГ : договор во внутренних и двусторонних хозяйственных отношениях. – М., 1986.

102.Судова практика у справах господарського судочинства. Договірні зобов'язання / за загальною редакцією І. І. Балаклицького. – К. : Юрисконсульт, 2007. – 611 с.

103.Ткачук, А. Л. Значення вини у відносинах відповідальності за порушення договірних зобов'язань : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / А. Л. Ткачук ; Одеська національна юридична академія. — О., 2002. — 236 с.

104.Томсинов, В. Внешнеторговый договор купли-продажи : освобождение сторон от ответственности / В. Томсинов // Российская юстиция. – М. : Юрид. лит., 1994. – № 4. – С. 14-16.

105.Туманов, В. А. Понятие непреодолимой силы в гражданском праве / В. А. Туманов // Вопросы советского гражданского права (сборник статей). – М., 1955. – С. 94-116.

106.Форс-мажорные обстоятельства. Публикация № 421 (Е). Серия: «Издания Международной Торговой Палаты» : пер. с англ. – М. : Издательство АО «Консалтбанкир», 1997. – 64 с.

107.Функ Я. И. Курс внешнеторгового права : основные внешнеторговые сделки / Я. И. Функ, Д. А. Калимов, В. П. Сергеев ; под общ. ред. Я. И. Функа. – М. : Изд-во деловой и учебной литературы, 2007. – 656 с.

108.Халфина, Р. О. Договор в английском гражданском праве / Р. О. Халфина. – М. : Изд-во Академии наук СССР, 1959. – 319 с.

109.Хозяйственное право : учебник / В. К. Мамутов, Г. Л. Знаменский, К. С. Хахулина и др. ; под ред. В. К. Мамутова. – К. : Юринком Интер, 2002. – 912 с.

110.Цвайгерт, К. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права : в 2-х т. Том 2 : пер. с нем. / К. Цвайгерт, Х. Кетц. – М. : Междунар. отношения, 1998. – 512 с.

111.Церковна, О. В. Підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / О. В. Церковна ; Одеська національна юридична академія. – Одеса, 2008. – 200 с.

112.Цивільне право України : підручник / Є. О. Харитонов, Н. О. Сеніахметова. – К. : Істина, 2003.

113.Цивільне право України : підручник : у 2-х кн. / [О. В. Дзера, Д. В. Боброва, А. С. Довгерт та ін.] ; за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – Кн. 2. – 640 с.

114. Шмиттгофф, К. Экспорт : право и практика международной торговли / К. Шмиттгофф. – М. : Юридическая литература, 1993. – 512 с.

115. Щербина, В. С. Господарське право : підручник / В. С. Щербина. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 656 с.

116. Force Majeure and Frustration of Contract / ed. by Ewan McKendrick. – Second Edition. – LLP. – 1995. – 363 p.

117. Rimke, Joern Force majeure and hardship: Application in international trade practice with specific regard to the CISG and the UNIDROIT Principles of International Commercial Contracts / посилання на електронний ресурс: <http://www.cisg.law.pace.edu/cisg/biblio/rimke.html>.

О. М. Стрілець

**Форс-мажорні застереження
в комерційній практиці**

Монографія

Технічний редактор: *О. М. Стрілець;*
Комп'ютерна верстка
і макетування: *О. М. Стрілець;*
Друк: *К.П. Гузь.*

Прийнято 30.11.2015. Здано до друку 25.01.2019 р.
Формат 60x84/16 Папір офіс. Гарнітура Times New Roman.

Друк - цифровий.

Ум.-друк. арк. 9,25. Обл.-вид. арк. 5,82.

Наклад 20 прим. Зам. № 1904.020.019

Чернігівський національний технологічний університет
14027 м. Чернігів, вул. Шевченка, 95

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 4802 від 01.12.2014 р.